Journal Homepage: http://journal.richt.ir/mbp/
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706
Motaleat-eBastanshenasi-eParseh(MBP) || Vol. 6 || No. 20 || Summer 2022 ||

A New Approach on the Coins of the Albuyeh Period

Bastani, M.[1]; Ali-Mohammadi, N.[2]

Type of Article: **Research**
Pp: 189-219
Received: 2021/04/24; Accepted: 2021/11/15
https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.20.189

Abstract

Coin minting is basically a symbol of the formation and confirmation of a political sovereignty. The Shiite rulers of al-Boyeh were among the local and regional governments of the geographical area of Iran, that after the establishment of a political government in the year 322 AH and in imitation of the previous governments, according to the usual practice, coins were minted after the formation and stability of the political government. It seems that in the early days of the rule, the Al-Buyeh family used some of the symbols of the Abbasid dynasty and before it in their coins to validate and legitimize their political rule. that with the passage of time and the entry of this Shia political rule into the middle and final period; All the symbols of other local and regional governments have been removed from the front and back of the coins and replaced by symbols that show Shiite vision and thinking, and gradually with the passage of time, these symbols have reached a stage of maturity and complete guidance . It is one of the very important topics that the current research has aimed at, in addition to searching and analysing historical sources and new researches, to explain the reasons, motivations, and existing platforms for this change and transformation in the coins of Al Boyeh. to do and the nature of using these symbols and why not using another symbol as well as their growth and excellence from 322 to 454 Hijri, a period of 123 years with this question; What are the indicators of the minting of the coins of the Shiite Albuyeh rulers in Iran? How to challenge its adaptations, innovations and differences to other coins? Preliminary studies show that the Albuyeh ruling family, like other ruling families of their time, had to first legitimize the newly established system. They use the symbols of Bani-Abbas and before that in their coins and with the passage of time and the establishment of political rule, they tried to include Shia and Iranian symbols on their coins and their rule by minting dinar coins. (gold) and dirhams (silver) to everyone.

Keywords: Coin, Al-Buyeh Coins, Symbols of Shiite Coins, Symbols of Al-Buyeh Coins, Abbasid Coins.

***Motaleat-e Bastanshenasi-e Parseh* (MBP)**

Parseh Journal of Archaeological Studies
Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran

Publisher: *Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).*
Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the ***Creative Commons****.*

1. Ph.D. in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author).
Email: bastani1353@ut.ac.ir
2. Ph.D. in Ancient Iranian History, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran.

Citations: Bastani, M. & Alimohammadi, N., (2022). "A New Approach on the Coins of the Albuyeh Period". *Parseh J Archaeol Stud*, 6 (20): 189-219. (https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.20.189).
Homepage of this Article: http://journal.richt.ir/mbp/article-1-560-en.html

Introduction

Al Boyeh rulers are the first Shiite rulers who were able to make a name for themselves in the history of Iran for 132 years from 322 to 454 AH and devote some pages of historical texts to their history. Investigating the historical developments of this period of Iran's history requires knowing and knowing the sources that explain the historical developments of this period of Iran's history (Faqihi, 1378: 16-17- Boseh, 1363: 220-221- Bahmanyar Kermani, Beta: 18- Ibn Athir 1373/11: 4825). Coins are one of the many important sources that can provide valuable information in all political-military-economic-social-cultural-artistic-literary-religious fields. Coins are actually the most truthful narrators of history, who have left valuable information in their hearts, which cannot be found in any of the historical texts or other surviving works of the past ages with complete accuracy and certainty. From the study of numismatic data of a historical period such as gender, metal, weight, carat, lines and motifs and slogans contained in the coins as well as the place of their minting from the intellectual, religious, cultural, political and social approach of each of the dynasties. Historically obtained useful information. From the study of the numismatic works of the Al-Buyeh period from the beginning to the year 322 (A.H.) until the fall of this government in the year 454 (A.H.) it can be seen that the coins of this period underwent many changes and many ups and downs, has gone through. So that these changes can be clearly seen in all political, social, administrative, economic, religious and cultural fields and even in architecture and coins. Research shows that the rulers and founders of the first new Al-Buyeh rule at the beginning of their work to formalize and legitimize their power structure in their efforts to benefit and adapt the civilizational, administrative, political, military and economic stages from others such as the Umayyads. They are the Abbasids, After adapting this index, they maintained it until the middle period of their 132-year rule, and after the changes and developments in the civilized, administrative, political, military, and economic fields, they replaced it with new indices, so this process continued until the fall of the rule. Albuyeh's politics is quite tangible. In works such as Sarafraz: Avrzamani (2010); Pakzadian: 1380, Rezaee Baghabidi, (1393), Quchani, (1374); Eshraq, (1389), Quchani, (1383), Tridville (2001), George Miles (1938) The ups and downs of Al Boyeh coins developments from 322 AH to 454 AH, the end of the political rule of Al Boyeh Iran in metal, Weight, carat, lines, motifs, slogans... can be seen. Al Boyeh Shiite rulers in the very beginning of their work from the symbols of the Umayyad and Abbasid governments such as; The image of the Sassanid king (Khosro II or Yazdgerd III) was inserted on the coin (Ishraq, 1385: 3) The appearance of the name of the caliph or ruler in Pahlavi script - The appearance of inscriptions with Pahlavi script on the coin - The face of the Sassanid kings, half-faced and full-faced, appeared Appearance in the coins (Ishraq, 2015: 2) - the entry of the Islamic slogan into the Kufic script in the margin - the presence of Zoroastrian fire pits on the back of the coins - the presence of two fire guardians on the back of the coins - the appearance of inscriptions on the

sides of the coins - Entering the date and place of production in Pahlavi or Kufi script- The appearance of inscriptions on the back of the coins usually used Pahlavi or Kufic script (Miles, 1363: 318-319- Sasanian Arab coins before Bani Umayyad 1-2). From the evidence and historical documents, it appears that the rulers of Buya, like the Umayyads and the Abbasids, minted gold (dinar), silver (dirham), scales or copper coins. It seems like this, when the rulers were in a good political, economic, and military situation, they minted gold or silver coins, and basically, gold and silver coins were minted in the main center of government. Later, with the gradual disappearance of the political, economic, and military influence, as well as the political rule of Al-Buyeh approaching the end of their rule, gold (dinar) and silver (dirham) coins were gradually replaced by gold coins Due to the distance from the centre of government - the reduction of central power - the lack of concentration and supervision over other states - the coins became popular in the political sphere of Al-Buyeh. From the historical and archaeological evidence and documents, it appears that the Shia rulers of Buyeh used to mint coins in many canters, and many titles and titles were used in their coins - from different styles, such as the Iraqi-Jabal-North-Shirazi style They used- Unlike the coins of the contemporary periods (Abbasians, Samanids, Ghaznavids, Seljuqs), they use the inscription script - the names of local emirs appear on the coins - they imitated the Sassanid coins and put the name of the emperor on the coin - from poems Shiites have not used it in the minting of coins - at first the grade and purity of the coins was at a high level (98%) - with the passage of time, the grade and purity of the coins gradually decreased and decreased to 50% - the name of Caliph Abbasi is on the back of the coin It was minted continuously - words such as Muhammad Rasulullah, La ilaha ila Allah, Wahadh Lashrik Leh, etc. are seen in most of the coins. So that these indicators and characteristics can be seen from the coins obtained in fifty mint centers of Al-Buye such as Qoms, Bastam, Damghan, Semnan, Gorgan, Estrabad, Amol, Sari, Frame, Hossam, Isfahan, Helwan, Dinur, Shapurkhashat, Saveh, Sinjabad, Qarmisin, Qazvin, Mah Al Kufa, Mohammadiyeh, Nayin, Hamadan, Armenia, Bardsir, Bam, Jiraft, Sijan, Arjan, Ardashir, Khoh, Janaba, Darabgerd, Shapur, Siraf , Shiraz, Fasa, Kazeroon, Kordfana Khosrow, Ibadan, Ahvaz, Izhaj, Shushtar, Jundishapur, Ramhormoz, Souq Al Ahvaz, Askar Makram, Baghdad (an overview of the distribution of minting centers in the political territory of Al Boyeh (cf. Miles, 1363: 326- Mitchiner, 1977: 121-126).

Conclusion

Al-Buye's numismatic studies show that the coins of the political rulers of this Shiite family have experienced many ups and downs over time based on their geographical location, distance and proximity to the canters of power, followed by political, economic, cultural and social issues. In order to formalize their political rule, the Shiite rulers of al-Buyeh first followed the plan of their predecessors and after the political, economic and military changes and developments; they separated their administrative

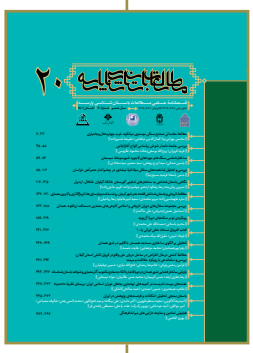
structure from the previous rule and announced the coinage of their independence to others. The minting of dinar (gold) and dirham (silver) coins is a sign of this approach, following the emergence of signs of weakness and weakness as well as the reduction of political and economic power; Coins were gradually reduced from gold to silver and with the passage of time to copper coins, and numerous changes in color, shape, inscriptions and distinguishing signs were evident in them. According to the practice of their predecessors, the first rulers of the Boyeh ruling dynasty have taken models from the coins of others, and like other contemporary ruling families, by imitating the Abbasid coins, they gradually removed their symbols and replaced them with Islamic and Shia symbols, and by adapting some of the initial coins of the regime. With the coins of the middle and final period of this dynasty, it can be seen that there are fundamental differences in the coins of this period (Baha al-Dawlah Deilmi coin - cf. http: // malekmuseum.org). This symbol has fundamental differences compared to other coins of the previous era due to the approach of the Al-Boyeh family in assigning it to the family of innocence and purity and on the other hand to Iranian's. Although the essence of the work of the coins of this period is exactly imitation and adaptation of the Abbasid coins; But in some aspects such as color, shape, inscriptions and recognition marks, it is associated with a new approach that separates it from other coins, which can be seen in the use of many titles and titles; and also the use of styles such as Iraqi, Jabal and North, and Shirazi; It made them more distinct compared to their contemporary coins. The coins of the first period of Al-Buyeh are used with the names of local rulers and the names of Sassanid kings appear on the early coins of the rulers of Buyeh. They had a mind. In addition to this issue, to confirm their political sovereignty, the Buya emirs had to include the name of their contemporary Abbasid caliph in their coins. This symbol is less visible in the early coins of Al-Buyeh and more in the middle and final period of their rule, and later this symbol was added to it along with the symbol of nationalism and Shia rituals, so that the emirs of Al-Buyeh appointed themselves to the Zaidi and Shiite family show. In addition to this issue, except for the initial period, the Shiite ruler . in their coins. Al-Buyeh rulers dominated parts of Iran and Iraq from 322 to 454 (AH) for 132 years and made great efforts to expand their political rule over other cities in the region; But like other governments, after a period of ups and downs and the decline of their political, military, economic-social power, as well as the emergence of new powers and the court of Al-Buye being caught up in internal conflicts and family rivalries - political-economic similarities - caused it to decline in front of other powerful and coherent powers of the region such as the Seljuqs, and with the decrease of their power, the material, metal, weight, carat, lines, motifs, slogans, etc., of the final coins of this period changed A lot appeared.

فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه || شمارهٔ ۲۰ || سال ششم || تابستان ۱۴۰۱ ||
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706
نشانی پایگاه نشریه: http://journal.richt.ir/mbp

رویکردی نو بر سکه‌های دورهٔ آل‌بویه

محرم باستانی[I]؛ نعمت‌الله علی‌محمدی[II]

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۲۱۹ - ۱۸۹
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۲/۰۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۸/۲۴
شناسهٔ دیجیتال (DOI): https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.20.189

چکیده

اصولاً نماد شکل‌گیری و تثبیت یک حاکمیت سیاسی، ضرب سکه است. حکمرانان شیعی آل‌بویه، ازجمله حکومت‌های محلی و منطقه‌ای گسترهٔ جغرافیایی ایران بودند که بعد از تشکیل یک حاکمیت سیاسی به سال ۳۲۲ ه.ق. و به تقلید از حکومت‌های پیشین، مطابق عرف معمول بعد از شکل‌گیری و ثبات حاکمیت سیاسی سکه‌هایی را ضرب کردند. به‌نظر می‌رسد خاندان آل‌بویه در روزهای آغازین حکومت برای اعتباربخشی و مشروعیت حاکمیت سیاسی خود برخی از نمادهای خاندان عباسی و قبل آن را در سکه‌های خود به‌کار گرفته‌اند که با گذر زمان و ورود این حاکمیت سیاسی شیعی به دورهٔ میانی و پایانی، تمامی نمادهای حکومت‌های محلی و منطقه‌ای دیگر از رو و پشت سکه‌ها حذف شده و به‌جای آن نمادهایی که نشانگر بینش و تفکر شیعی است، جانشین آن گردید و به‌تدریج باگذشت زمان این نمادها به مرحله‌ای از پختگی و کمال هدایت شدند. یک از موضوعات مهم این دوره از تاریخ آل‌بویه، چرایی ماهیت استفادهٔ حاکمان آل‌بویه از نمادهای شیعی و دوری جستن از نمادهای سایر حکومت‌های محلی و منطقه‌ای است. استفاده از شاخص شیعی که نشانگر مرام و اندیشهٔ حاکمان سیاسی آل‌بویه است، خود از موضوعات بسیار مهمی است که پژوهش حاضر را بر آن داشته است تا ضمن پویش و واکاوی در منابع و مصادر تاریخی و تحقیقات و پژوهش‌های جدید، دلایل و انگیزه‌ها و بسترهای موجود این تغییروتحول را در سکه‌های آل‌بویه تبیین نماید و ماهیت استفاده از این نمادها و چرایی عدم استفاده نماد دیگر و هم‌چنین رشد و تعالی آن‌ها را از سال ۳۲۲ تا ۴۵۴ ه.ق. یک دورهٔ ۱۲۳ ساله را با این پرسش، شاخص‌های ضرب سکه‌های فرمانروایان شیعی آل‌بویه در ایران چیست؟ و چگونگی اقتباسات، ابتکارات و افتراقات آن در قبال سایر مسکوکات را به چالش بکشد. بررسی‌های اولیه نشان می‌دهند که خاندان حکومت‌گر آل‌بویه همانند سایر خاندان‌های حکومت‌گر عصر خود، نخست برای مشروعیت‌بخشی به‌نظام تازه‌تأسیس مجبور بوده‌اند که از نمادهای بنی‌عباسی و قبل آن در ضرب سکه‌هایشان به‌کار گیرند و باگذشت زمان و تثبیت حاکمیت سیاسی درصدد برآمدند تا نمادهای شیعی و ایرانی را برروی سکه‌های خود درج نمایند و حاکمیت خود را با ضرب سکه‌های دینار (طلا) و درهم (نقره) به‌رخ همگان بکشند.

کلیدواژگان: سکه‌های آل‌بویه، نمادهای سکه‌های شیعی، نمادهای سکه‌های آل‌بویه، سکه‌های عباسی.

I. دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم‌انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسندهٔ مسئول).
Email: bastani1353@ut.ac.ir
II. دکتری تاریخ ایران باستان، گروه تاریخ، دانشکدهٔ ادبیات و علوم‌انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

ارجاع به مقاله: باستانی، محرم؛ و علی‌محمدی، نعمت‌الله، (۱۴۰۱). «رویکردی نو بر سکه‌های دورهٔ آل‌بویه». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۶ (۲۰): ۲۱۹-۱۸۹. (https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.20.189).
صفحهٔ اصلی مقاله در سامانهٔ نشریه: http://journal.richt.ir/mbp/article-1-560-fa.html

فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریهٔ پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری
حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقالهٔ چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

حکمرانـان آل‌بویـه، اولیـن حاکمـان شـیعی هسـتند کـه توانسـتند از سـال ۳۲۲ تـا سـال ۴۵۴ هـ.ق.، بـه مدت ۱۳۲ سال در تاریخ ایران نامی از خود به یادگار بگذارند و برخی از صفحات متون تاریخی را به شرح و حال خود اختصاص دهند. بررسی تحولات تاریخی این دوره از تاریخ ایران مستلزم شناخت و آگاهی منابعی است که اوضاع احوال ایران این عصر را تبیین نماید؛ ازاین‌رو هر کتاب، نسخه، آثار تاریخی، سند، یا مسکوکات و... می‌تواند بسترهای اطلاعاتی را برای شناخت هرچه بیشتر این دوره فراهم کند. ازمیان این منابع سکه‌ها یکی از مستندات کلیدی شرح واقعیات تاریخی است؛ به‌طوری‌که باستان‌شناسان، مورخان، پژوهشگران و... معتقدند، سکه‌ها راست‌گوترین راویان تاریخ هستند که اطلاعات گران‌قدری را در دل خود جا داده‌اند که در هیچ‌یک از متون تاریخی و یا آثار بازماندهٔ دیگری از اعصار گذشته با دقت و اطمینان‌بخشی کامل نشانی از آن‌ها نمی‌توان یافت. پژوهشگران می‌توانند ازطریق سکه‌ها، تاریخ سرزمینی را بازگو کنند؛ به‌طوری‌که آنان با شناخت در حوزه‌های متعدد که مستلزم کار و تمرین زیاد است، با مشخصاتی مانند جنس فلز، وزن، عیار، خطوط و نقوش و شعارها و از همه مهم‌تر تاریخ و محل ضربشان و هم‌چنین رویکرد فکری، دینی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی ... اطلاعات مفیدی به‌دست آورند و ازطریق آن بتوانند در روشنگری برخی از ابهامات تاریخی دانش‌پژوهان، باستان‌شناسان، مورخان و پژوهشگران را یاری دهند؛ به‌گونه‌ای که امروزه کمتر محقق و مورخی بدون استفاده از این اسناد موثق و نادیده انگاشتن آن‌ها نمی‌تواند به جمع‌بندی قابل‌قبولی درخصوص تحولات تاریخی سیاسی، اقتصادی، نظامی، فرهنگی، دینی و اجتماعی ادوار گذشته برسد. ازآنجایی‌که مسکوکات هر دوره به‌عنوان سند و گواهان ساکتی از عادات و آداب، خط و زبان، مذهب و تمدن و... هستند، ارتقا و انحطاط وضع اجتماعی و اقتصادی هر ملتی اسراری در دل خود جای داده و محققان و پژوهشگران این عرصه را با وسواس به تحقیق و تفحص درمورد آن وادار می‌کند؛ پس، بی‌شک هرگونه تغییری در زندگی اعصار هر مرز و بوم در ضرب سکه‌ها و به‌دنبال آن در جنس، وزن، عیار، شکل، علائم و نشانه‌های مسکوکات ... تأثیر داشته و به‌هنگام بروز، واقعیاتی از تغییرات و دگرگونی‌های سیاسی-اقتصادی مردمان و حاکمانی آشکار می‌کند.

پرسش و فرضیهٔ پژوهش: گفتار حاضر درصدد است تا با این پرسش، شاخص‌های ضرب سکه‌های فرمانروایان شیعی آل‌بویه در ایران چیست؟ و چگونگی اقتباسات، ابتکارات و افتراقات آن در قبال سایر مسکوکات را تبیین نماید. به‌نظر می‌رسد دورهٔ آل‌بویه از نخست به سال ۳۲۲ هـ.ق.، تا سقوط این دولت به سال ۴۵۴ هـ.ق.، دچار تحولات عدیده شده و فراز و نشیب‌های زیادی را پشت‌سر گذاشته است؛ به‌طوری‌که این تغییر و تحولات در تمامی حوزه‌های سیاسی، اجتماعی، اداری، اقتصادی، دینی و فرهنگی و حتی در معماری و مسکوکات به‌وضوح دیده می‌شود؛ چنان‌چه بررسی‌های آغازین نشان می‌دهند تمامی حاکمان و مؤسسان یک حاکمیت سیاسی جدید در ابتدای کارشان برای رسمیت و مشروعیت بخشیدن به ساختار قدرتشان در تکاپوی بهره‌مندی و اقتباس از مراحل تمدنی، اداری، سیاسی، نظامی و اقتصادی از دیگران هستند که این تغییرات در تاریخ آل‌بویه از ابتدا تا سقوط آن کاملاً ملموس است.

پیشینهٔ پژوهش

فرازوفرود حاکم بر سیاست‌گذاری حکمرانان آل‌بویه به‌تدریج در جنس فلز، وزن، عیار، خطوط، نقوش، شعارها ... نمود یافته است، این‌که چگونه حاکمیت سیاسی آل‌بویه با فراز و فرود در امر قدرت سیاسی به‌تدریج دچار تغییروتحول اساسی شده و با ظهور حاکمان شیعی در ادوار بعد به‌مرور زمان تغییروتحول در مسکوکات آن‌ها ایجاد شده، ازجمله موضوعات قابل طرح و اهتمام گفتار

حاضر است، آثاری چون: «سرفراز» و «آورزمانی» (۱۳۸۰)؛ «پاکزادیان» (۱۳۸۰)، «رضایی باغبیدی» (۱۳۹۳)، «قوچانی» (۱۳۷۴؛ ۱۳۸۳)، «اشراق» (۱۳۸۹)، «ترید ویل» (۲۰۰۱)، «جورج مایلز» (۱۹۳۸) که می‌توان در این حوزه از آن‌ها بهره برد. از این‌رو، پژوهش حاضر درصدد است با شاخص‌هایی چون مدخل، شاخص‌های ضرب سکه در دورهٔ پیش از آل‌بویه، مشخصات سکه‌های بنی‌عباس و تحلیل مسکه‌های حاکمان آل‌بویه به بررسی و تحلیل سکه‌ها و فرایند تغییروتحولات سیاسی، اجتماعی، اداری، اقتصادی، دینی و فرهنگی و... تأثیرگذاری آن‌ها برروی سکه‌ها را به چالش بکشد.

مبانی نظری

مطابق اسناد و شواهد تاریخی، به‌نظر می‌رسد سلسلهٔ آل‌بویه از سال ۳۲۲ تا ۴۵۴ هـ.ق.، در بخش‌های مختلف ایران سر برآوردند و به‌تدریج با تلاش و کوشش حاکمان جدید حاکمیت سیاسی آنان تا عراق و فراتر از آن نواحی گسترش یافت؛ چنان‌که آمده است «آل‌بویه» از نسل ماهیگیر دیلمی به‌نام «ابوشجاع بویه» پسر «پناه‌خسرو» بودند (فقیهی، ۱۳۷۸: ۱۷-۱۶؛ بوسه، ۱۳۶۳: ۲۲۱-۲۲۰؛ بهمنیار کرمانی، بی‌تا: ۱۸؛ ابن‌اثیر، ۱۱/۱۳۷۳: ۴۸۲۵)؛ به‌طوری‌که «ابن‌اثیر» روایت می‌کند ابوشجاع دارای سه فرزند که از آن‌ها با نام‌های «احمد»، «حسن» و «علی» یاد شده، است (همان: ۴۸۲۵). احمد و حسن، ابتدا سرداران «مرداویج بن زیار» بودند که بعد از کشته شدن مرداویج (همان: ۴۸۵۵) هریک از آنان به‌عنوان حاکمیت بخشی از ایران عهده‌دار شدند (بوسه، ۱۳۶۳: ۲۲۲؛ ابن‌مسکویه، ۵/۱۳۳۲: ۲۷۷-۲۷۵؛ باسورث، ۱۷۱: ۱۵۲). بعدها برادران بویه به توسعه‌طلبی خود ادامه داده و توانستند شهرهای ایران را یکی بعد از دیگری فتح کنند؛ مثلاً «علی رکن‌الدوله» از سال ۳۲۲ تا ۳۲۳ هـ.ق.، شهرهای کرج (ابن‌مسکویه، ۵/۱۳۳۲: ۲۷۸-۲۷۷؛ ابن‌اثیر، ۱۱/۱۳۷۳: ۴۸۲۷؛ فقیهی، ۱۳۷۸: ۱۸؛ زامباور، ۱۳۵۶: ۳۲۳-۳۲۲) و ری (ابن‌اثیر، ۱۱/۱۳۷۳: ۴۹۳۹) و متصرفات دیلمان و گیلان تا کناره‌های سواحل دریای مازندران را تصرف کرد (Levy, 2010: 108) و به‌دنبال آن شهرهای جنوبی چون: اصفهان (ابن‌اثیر، ۱۱/۱۳۷۳: ۴۹۱۲) و شیراز از چشم او دور نماند و برادران دیگرش احمد و حسن توانستند شهرهایی چون: اهواز (همان: ۴۸۹۳-۴۸۹۴-۴۸۹۵) و کرمان (همان: ۴۸۷۸-۴۸۷۹؛ مستوفی، ۱۳۸۷: ۴۱۰) را تصرف کنند. در سال‌های بعد احمد (سال ۳۳۴ هـ.ق.) بغداد را تصرف کرد (Mitchiner, 1977: 121؛ Davaran, 2010: 155؛ ابن‌اثیر، ۱۱/۱۳۷۳: ۴۹۹۲-۴۹۹۳) و به نزد خلیفهٔ «مستکفی بالله» شرفیاب شد (همان) و توانست با او بیعت کند، و خلیفه به‌واسطهٔ این دست‌بوسی و تابعیت و فرمان‌بُرداری به او و برادرانش القابی را اعطا کرد (ابن‌مسکویه، ۶/۱۳۳۲: ۸۵-۸۴). این سه برادر به‌ترتیب ازطرف خلیفه به «احمد معزالدوله»، «حسن رکن‌الدوله» و «علی عمادالدوله» ملقب شدند (Mitchiner, 1977: 121). حاکمیت سیاسی آل‌بویه همانند سایر حکومت‌ها مراحل نخستین، میانی، اوج، انحطاط و سقوط بعد از ۱۳۲ سال طی نمود و سرانجام به مرحلهٔ سقوط رسید. چنان‌که در منابع این دوره اشاره می‌شود، بعد از مرگ برادران بویه، جانشینان آن‌ها عهده‌دار حکومت آل‌بویه شدند و چندی نگذشت حاکمیت سیاسی آل‌بویه جذبه و جسارت و اقتدارش را به‌دلیل اختلافات خانوادگی، درگیری‌های داخلی، نزاع در دستیابی به قدرت، توطئه، دسیسه، خیانت‌ها و برادرکشی‌ها و... گرفتار شده و به سستی و ضعف دچار شد (بهمنیار کرمانی، بی‌تا: ۹۶؛ مستوفی، ۱۳۸۷: ۴۲۵)؛ به‌طوری‌که در اکثر متون تاریخی اشاره می‌شود، حاکمیت سیاسی آل‌بویه به‌تدریج به سلسله‌های کوچک‌تری چون: بویهیان شیراز و اصفهان و عراق عجم، بویهیان مازندران و بویهیان عراق عرب تقسیم شدند (Bosworth, 1968: 9). در زمان اوج قدرت آل‌بویه مقام خلیفه تشریفاتی بود و خلیفهٔ بغداد در عزل و نصب‌ها دخالت نمی‌کرد، جز اقامهٔ مراسم دینی و مذهبی و امضاء عهدنامه و اعطاء لوایح اختیار دیگری نداشت (ابن‌اثیر، ۶/۱۳۴۸: ۳۱۵). از شهادت اسناد و شواهد تاریخی چنین برمی‌آید امیران آل‌بویه نخست

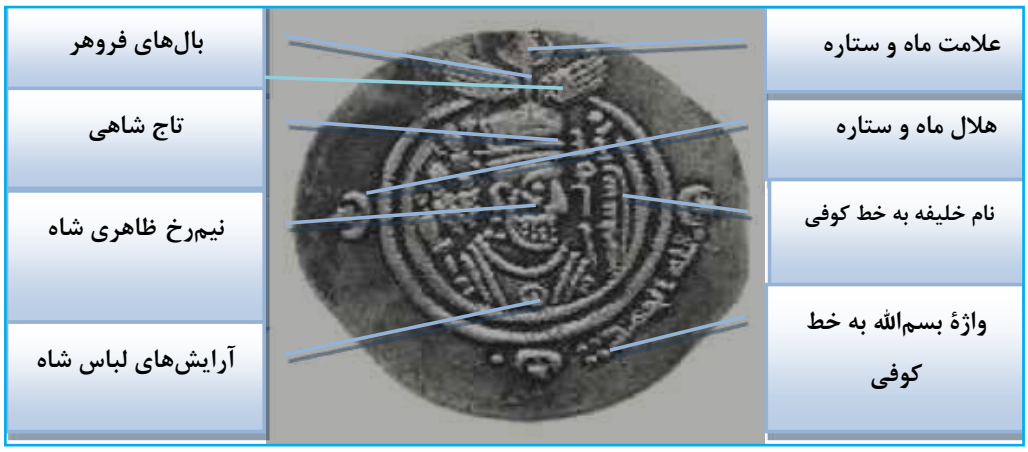
زیدی مذهب بودند (بوسه، ۱۳۶۳: ۲۲۰؛ فقیهی، ۱۳۷۸: ۷۰-۶۹) و بعدها به‌تدریج به جرگهٔ مذهب شیعهٔ اثنی‌عشری درآمدند (Mitchiner, 1977: 121؛ فقیهی، ۱۳۷۸: ۷۱-۷۰).

شاخص‌های ضرب سکه در دورهٔ پیش از آل‌بویه

چنان‌که اشاره شد، آل‌بویه به تقلید از پیشنیان خاصهٔ خاندان خلفای بنی‌امیه و بنی‌عباس اقدام به ضرب سکه کردند. از آنجایی‌که تنها الگوی کاربردی در این ایام سکه‌های بنی‌امیه و بنی‌عباسی بود، آنان به تقلید از آن‌ها سکه‌های خود را ضرب کردند و پیوسته درصدد بودند از رسوم متعارف تا جایی ممکن است و شرایط و بسترهای سیاسی و اجتماعی به آنان اجازه می‌داد از آن عدول نکنند؛ ازاین‌رو، سکه‌های دورهٔ نخست آل‌بویه از جهات بسیاری زیادی شبیه به سکه‌های بنی‌امیه و بنی‌عباس بود، ولی برخی از شاخص‌های آن‌ها اختصاصاً به این خاندان مرتبط می‌شد. پسندیده آن است نخست مشخصات کلی سکه‌های بنی‌امیه و بنی‌عباس و قبل از آنان اشاره شود.

مشخصات کلی سکه‌های بنی‌امیه و بنی‌عباس و قبل از آن:

۱. درج تصویر شاه ساسانی (خسرو دوم یا یزدگرد سوم) روی سکّه (اشراق، ۱۳۸۵: ۳).
۲. ظهور نام خلیفه یا حاکم به خط پهلوی
۳. پدیدار شدن کتیبه‌هایی با خط پهلوی در روی سکه
۴. آشکار شدن صورت شاهان ساسانی نیمه‌رخ و تمام‌رخ در سکه‌ها (اشراق، ۱۳۸۵: ۲).
۵. ورود شعائر اسلامی به خط کوفی در حاشیه
۶. وجود آتشدان‌های زرتشتی در پشت سکه‌ها
۷. حضور دو نفر از نگهبانان آتش در پشت سکه‌ها
۸. ظهور کتیبه در طرفین سکه‌ها
۹. درج تاریخ و محل ضرب به خط پهلوی یا کوفی
۱۰. نمایان شدن کتیبه‌ها در پشت سکه‌ها معمولاً با خط پهلوی یا کوفی (مایلز، ۱۳۶۳: ۳۱۹-۳۱۸).
۱۱. ظهور نماد بال‌های فروهر، ماه و ستاره، سه دایره از کوچک به بزرگ.

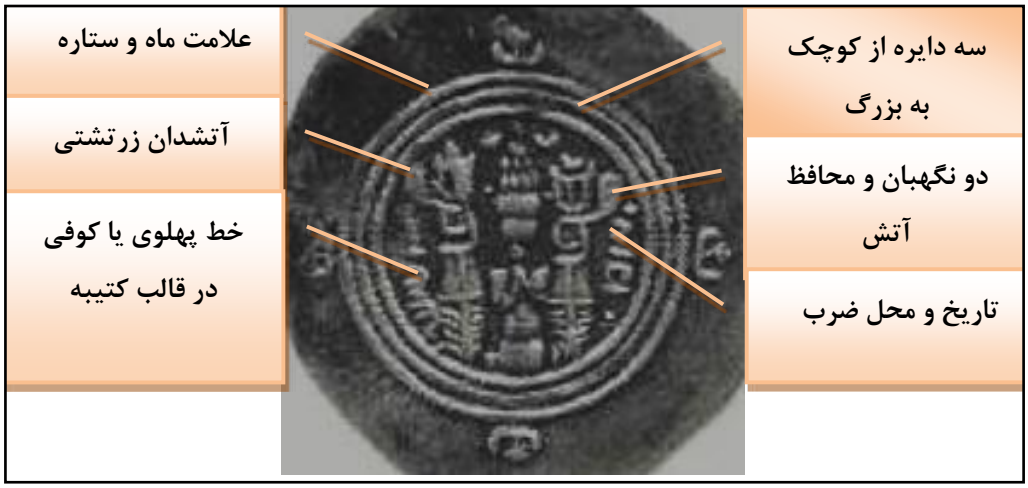

تصویر ۱. سکه‌های عرب-ساسانی پیش از بنی‌امیه ۱ (اشراق، ۱۳۸۹: ۴؛ Mitchiner, 1977: 121).

Fig. 1:Sasanian Arab coins before Bani Umayyad 1 (Ishraq, 1389: 4; Mitchiner, 1977: 121).

- مشخصات کلی سکه‌های اُموی

۱. وجود کتیبه‌ها با خط کوفی و پهلوی
۲. حذف چهرهٔ شاهان ایرانی از روی سکه‌ها

تصویر ۲. سکه‌های عرب-ساسانی پیش از بنی‌امیه ۲ (اشراق، ۱۳۸۹: ۴؛ Mitchiner, 1977: 128).

Fig. 2. Sasanian Arab coins before Bani Umayyad 2 (Ishraq, 1389: 4; Mitchiner, 1977: 128)

۳. نمودار شدن کتیبه‌ها به زبانی عربی
۴. پدیدار شدن کتیبه‌ها با عبارت «لا إله إلا الله وحده لاشریک له»(مایلز، ۱۳۶۳: ۳۱۹-۳۱۸)
۵. درج شدن عبارت «لا إله إلا الله وحده لاشریک له» در مرکز (همان)
۶. ظهور یافتن «بسم‌الله ضرب هذا الدرهم» در حاشیهٔ سکه‌ها
۷. نمایان شدن محل ضرب و سال ضرب در حاشیه
۸. نقش بستن سورهٔ توحید بر روی سکه‌ها
۹. درج کتیبه به خط کوفی و بدون نام خلیفه روی سکه‌ها
۱۰. حکاکی سورهٔ مبارکهٔ توحید و شهادتین
۱۱. ضرب سکه‌ها در قالب‌های دینار و درهم
۱۲. وجود سه دایره از کوچک و بزرگ ممتد

تصویر ۳. سکهٔ نقرهٔ سفاح عباسی عباسیان ۷۵۰ م. (قرن ۸) - ۱۲۵۸ م. (قرن ۱۳)، (http://malekmuseum.org).

Fig. 3. Safah Abbasi silver coin of the Abbasid period 750 AD (8th century) - 1258 AD (13th century) (http://malekmuseum.org).

۱۳. درج کتیبه به زبان عربی
۱۴. حکاکی «الله احد الله الصمد لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفواً احد» در مرکز (مایلز ،۱۳۶۳: ۳۱۸-۳۱۹)
۱۵. درج سورهٔ توبه، آیهٔ ۳۳ «محمد رسول‌الله ارسله بالهدی و دین الحقّ لیظهره علی‌الدین و لوکره المشرکون» در حاشیه (ر.ک. سرافراز و آورزمانی، ۱۳۸۰؛ اشراق، ۱۳۸۹؛ پاکزادیان، ۱۳۸۰؛ رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳).

- دورهٔ بنی‌عباس

مطابق اسناد و شواهدی تاریخی بعد از روی کار آمدن خاندان بنی‌عباس با همکاری و مساعدت ایرانیان به رهبری محمد بن علی بن عبدالله بن عباس بن عبدالمطلب به نظر می‌رسد، آنان از ناحیهٔ خراسان با لباس بازرگانان از شهر مرو اقدام به شورش علیه امویان کردند، اما محمد بن علی در سال ۱۲۵ هـ.ق.، از دنیا رفت و پیروانش با ابراهیم پسرش بیعت کردند. یکی از بزرگ‌ترین مخالفان اموی و یکی از داعیان عباسی فردی ایرانی به نام عبدالرحمان بن مسلم معروف به ابومسلم خراسانی که به‌فرمان ابراهیم بن محمد رهبری قیام را در خراسان، سیستان، قومس، کرمان، گرگان و همدان برعهده داشت (اشپولر، ۱۳۶۴: ۶۶). برخی مورخین ابومسلم را بِهزادان پسر وِندادهرمز دانسته‌اند. ابومسلم در ماه رمضان سال ۱۲۹ هـ.ق.، (دینوری، ۱۳۶۴: ۳۸۱؛ ابن‌اثیر، ۸/۱۳۷۳: ۲۶۵؛ زرین‌کوب، ۱۳۶۳: ۵۰) پرچم سیاه عباسیان را در دهکده سَفیذَنج از توابع مرو برافراشت (خضری، ۱۳۸۸: ۱۶) و دعوتی را که سال‌ها پنهانی بود، رسماً آشکار ساخت، ابراهیم از نوادگان عباسی که زندانی بود در سال ۱۳۲ هـ.ق.، به قتل رسید. در همان سال سپاه سیاه‌پوش ابومسلم به فرماندهی حسن بن قحطبه کوفه را تصرف نمود (طبری، ۹/۱۳۵۲: ۴۱۴۳؛ ابن‌اثیر، ۸/۱۳۷۳: ۸۲-۸۱؛ بلاذری، ۱۳۹۳: ۲۹۷-۲۹۵؛ دینوری، ۱۳۶۴: ۷۶)، سپس بر شهرهای دیگر اموی یکی پس از دیگری مسلط شد و در آخرین نبرد در مصر بین سپاه سیاه‌جامگان و سپاه اموی مروان بن محمد کشته شد و خلافت اموی به پایان رسید. اگرچه تا سال ۲۵۰ هـ.ق.، امویان در اندلس حکمرانی می‌کردند، بعد از تشکیل حکومت عباسیان ابتدا طرفداران ایشان سکه‌هایی از جنس درهم و فَلس همانند سایر قیام‌کنندگان علیه امویان در روی سکه از «لااله‌الاالله، محمد رسول‌الله» حاشیهٔ اول روی سکه سورهٔ شوری «قل لا اسئلکم علیه اجرا الا الموده فی‌القربی» (قرآن کریم، سورهٔ شوری، آیه ۲۳) در حاشیهٔ دوم سال ضرب می‌کردند (مایلز، ۱۳۶۳: ۳۲۰). در پشت سکه همانند سکه‌های اموی بود. در برخی از مواقع نام ضرابخانه را می‌آوردند. در ابتدا سکه‌هایی از ابومسلم خراسانی ضرب شده که چنین نوشته شده «ابومسلم امیر آل‌محمد» و «الامیر عبدالرحمان بن مسلم» در سال‌های ۱۳۱ تا ۱۳۶ هـ.ق.، ضرب دینار و درهم بلافاصله پس از روی کار آمدن سَفاح اولین خلیفهٔ عباسی ادامه یافت. مقریزی روایت می‌کند که سفاح بر سکه‌های خود عبارت «السکه العباسیه» را می‌نوشت. تاکنون چنین نوشته‌ای بر هیچ‌یک از سکه‌های عباسی دیده نشده است. دینارهای عباسی همانند دینارهای اموی هستند که فقط در پشت آن‌ها در مرکز سکه به‌جای سورهٔ اخلاص «الله احد الله الصمد لم یلد و لم یولد» کلمهٔ «محمد رسول‌الله» نوشته شده است (مایلز، ۱۳۶۳: ۳۲۱). مورخین اشاره می‌کنند که عباسیان آگاهانه نام پیامبر را بر روی سکه‌ها نقش کرده تا موقعیت خود را در جهان اسلام مستحکم‌تر نمایند و تا سال ۱۹۸ هـ.ق.، بر دینارهای عباسی نام ضرابخانه دیده نشده است. گویا از این تاریخ که مصادف با حکومت مأمون نام ضرابخانه در پایین روی سکه و تاریخ ضرب در حاشیه پشت سکه درج می‌گردد. از سال ۲۰۷ هـ.ق.، به‌بعد نوشتهٔ حاشیه روی دینارها کامل‌تر شده و «و لوکره المشرکون» بدان اضافه می‌شود.

تصویر ۴. طرح دینار، ضرب سال ۱۳۳ هـ.ق.، مربوط به سفاح عباسی (اشراق، ۱۳۸۹: ۱۵۶).
Fig. 5. Dinar design, minted in 133 AH, related to Safah Abbasi (Ishraq, 1389: 156).

سکه‌های درهمی عباسی نیز شبیه سکهٔ اموی است که فقط پشت سکه به‌جای «الله احد الله الصمد لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفوا احد» «محمد رسول‌الله» نوشته شده است و تا سال ۱۴۵ هـ.ق.، سکه‌های عباسی طراحی یکسانی داشتند، اما از این سال به‌بعد در اواخر خلافت «منصور» تنوعی در ضرابخانه‌ها، نماد و شکل سکه‌ها رخ می‌دهد و کلمات اختصاری در درهم‌ها ظاهر می‌شوند که عبارتنداز: «بمـ»، «ح»، «ر»، «س»، «ع»، «و» ... که برخی از این حروف به‌کاررفته را می‌توان نشانهٔ اختصاری برای افراد دانست. برای نمونه، حرف «س» نشانهٔ نام «سفیان بن معاویه بن یزید مُهَلبی» دانسته‌اند که از سال ۱۴۰ تا ۱۴۵ هـ.ق.، حاکم بصره بود. برخی از حروف نیز چند معنی داشته‌اند؛ مثلاً حرف «مـ» را نشانهٔ «مولی» یا «مبارک» یا حتی محل ضرب، یعنی «محمدیه» دانسته‌اند. در مواردی نیز می‌توان آن حروف را حرف نخست نام افرادی دانست که مسئولیتی در ضرابخانه داشتند؛ مثلاً مسئولیت نظارت بر کیفیت ضرب سکه‌ها. به‌نظر می‌رسد در دوران اسلامی نظارت بر عیار سکه وظیفهٔ قاضی‌القضات هر شهر بود. در سال ۱۴۵ هـ.ق.، نام پسر و ولیعهد در وسط پشت سکه عباسی به‌جای «محمد رسول‌الله» مشاهده می‌شود، در این سال «مهدی» پسر منصور پس از سرکوب علویان بر پشت سکه «مما امر به المهدی محمد بن امیرالمؤمنین» را به‌جای «محمد رسول‌الله» را به‌کار می‌برد؛ این نوع سکه‌های درهمی در ری ضرب شده‌اند، اما نوشتن نام خلیفه در سال ۱۵۹ هـ.ق.، مرسوم شد. پس از آن در پشت سکه نام خلیفه، ولیعهد و حاکم محلی یا یکی از صاحب‌منصبان نوشته می‌شد؛ به‌عنوان مثال، خلیفهٔ مهدی بر درهم‌های ضرب بصره و محمدیه (۱۶۵ تا ۱۶۸ هـ.ق.) آورده است. طرفداران علویان درهم‌های نادری نیز به‌نام «هارون» ضرب کرده‌اند که در آن‌ها به‌جای عبارتی که محل و تاریخ ضرب را کنند، بخشی از سورهٔ شوری «بسم‌الله، قل لا اسئلکم علیه اجرا الا الموده فی القربی، قل جاء الحق و ذهق الباطل» (قرآن‌کریم، سورهٔ شوری، آیه ۲۳) نوشته شده است.

بعد از آن‌که «امین» نام مأمون را از ولیعهدی حذف و پسرش «موسی» را در سال ۱۹۴ هـ.ق.، ولیعهد کرد، مأمون نیز به نشانهٔ مخالفت درهم‌هایی بدون نام خلیفه امین ضرب کرد. خلیفهٔ امین در سال‌های ۱۹۳- ۱۹۴ هـ.ق.، دینارهای بی‌نام در مدینه ضرب کرد که در بالای پشت آن‌ها «ربی‌الله» نوشته شده و در برخی از دینارهای دیگر در بالای زمینه روی سکه کلمهٔ «ربی‌الله» و در پایین زمینه روی سکه کلمهٔ «العباس بن فضل» نوشته شده است. چنان‌که شرح آن گذشت مأمون درطول پنج سال اختلاف با برادرش در نواحی فرمانروایی خود (خراسان، هرات، نیشابور، مرو و هرات) نام خلیفه را در سکه‌ها نمی‌آورد؛ به‌طوری‌که بر سکه‌های او چنین نوشته شده است: «مما امر به الامیر المأمون ولی عهد المسلمین عبدالله بن امیرالمؤمنین» و در برخی از سکه‌ها «مما امر به الامام المأمون ولی عهد المسلمین عبدالله بن امیرالمؤمنین» و پس از پیروزی بر برادرش در سال ۱۹۸ هـ.ق.، در سکه «الخلیفه المأمون» مشاهده می‌شود. سکه‌های ضرب‌شده دورهٔ مأمون تحول بزرگی روی داد که به‌صورت اختصار در سه بخش می‌توان برشمرد.

تصویر ۵. طرح دینار، ضرب سال ۱۶۵ هـ.ق.، مربوط به مهدی، ابوعبدالله محمد بن منصور (اشراق، ۱۳۸۹: ۱۶۷).

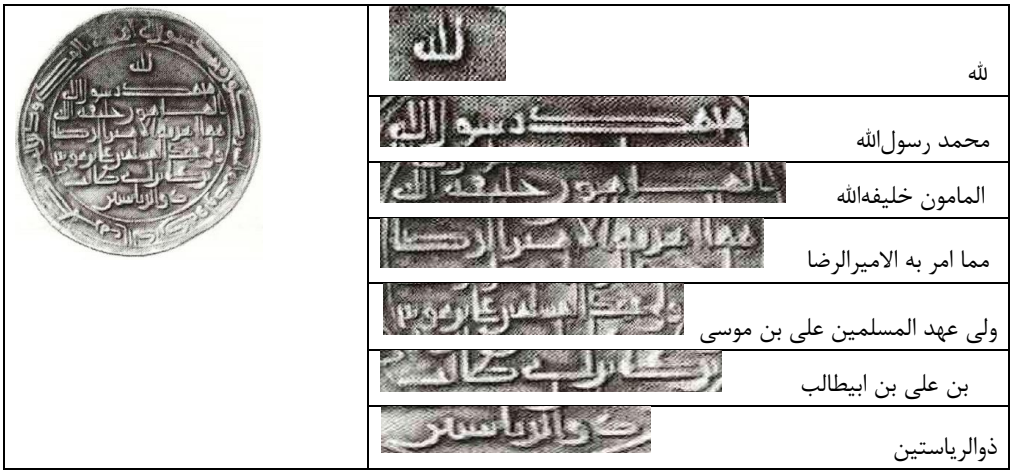
Fig. 6. Dinar design, minted in 165 A.H., related to Mahdi, Abu Abdullah Muhammad bin Mansour (Ishraq, 1389: 167).

۱- حاشیهٔ دومی برروی سکه‌ها افزوده‌شده که بخشی از آیات سورهٔ روم را شامل می‌شود. «الله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله» (قرآن‌کریم، سورهٔ روم، آیهٔ ۳ و ۴).

۲- نوشته‌های رو و پشت دینارها و درهم‌ها و محل قرارگیری که قبلاً متفاوت بود، یکسان شد.

۳- گونهٔ دیگری از خط کوفی بر سکه‌ها مورد استفاده قرار گرفت و شکل حروف که «مبسوط» و زاویه‌دار شده بود، دوباره به‌شکل ساده «مُستَدیر» و انحنادار درآمد. درهم‌هایی مزین به‌نام امام‌رضا علیه‌السلام درهم‌هایی هستند که در دورهٔ خلافت مأمون ضرب شده‌اند. بعد از آن‌که مأمون برادرش «قاسم» را از ولیعهدی عزل کرد و امام‌رضا علیه‌السلام را در سال ۲۰۱ هـ.ق.، به خراسان دعوت و او را به مقام ولیعهد رساند[۲] (ابن‌اثیر، ۶/۱۳۷۳: ۱۱۱؛ یعقوبی، ۲/۱۳۸۲: ۵۴۵؛ اشپولر، ۲/۱۳۶۴: ۹۶) و بنا به‌دستور او درهم‌هایی با اسم امام‌رضا علیه‌السلام به‌عنوان ولیعهد در این ضرابخانه‌ها ضرب شد: مرو (۲۰۵-۲۰۱ هـ.ق.)، سمرقند (۲۰۳-۲۰۲ هـ.ق.) نیشابور (۲۰۳ هـ.ق.)، محمدیه (۲۰۴-۲۰۲ هـ.ق.)، فارس (۲۰۴-۲۰۳ هـ.ق.) و اصفهان (۲۰۵-۲۰۲ هـ.ق.) برای درهم ضرب‌شده مرو در سال ۲۰۱ هـ.ق.، با وجود این‌که امام‌رضا علیه‌السلام در سال ۲۰۳ هـ.ق.، به شهادت رسیدند، اما ضرب سکه در سال‌های ۲۰۴ و ۲۰۵ هـ.ق.، بعد از شهادت امام‌رضا علیه‌السلام نیز رایج بوده است، دلیل آن، این بوده که مأمون می‌خواسته ارادت و علاقهٔ خود را به آن حضرت نشان داده و دل شیعیان را که در طی سالیان سال از حاکمیت مکدر شده بود، به‌دست آورد و دلیل دیگر آن نیز می‌تواند این باشد که قالب‌های درهم‌ها را قبلاً در سال ۲۰۳ هـ.ق.، ساخته بودند. برروی درهم‌های امام‌رضا علیه‌السلام در پایین «المشرق» (مایلز، ۱۳۶۳: ۳۲۱) و در حاشیهٔ بیرونی «لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المومنون بنصرالله» و در پشت آنان در هفت سطر «الله، محمد رسول‌الله، المأمون خلیفه‌الله، مما امر به الامیر الرضا ولی‌عهد المسلمین علی بن موسی بن علی بن ابی‌طالب، ذوالریاستین» نوشته شده است. در تاریخ بیهقی نام امام‌رضا علیه‌السلام علاوه‌بر درهم بر دینار نیز نوشته شده است. در برخی از منابع دینارهایی مزین به‌نام امام‌رضا علیه‌السلام معرفی شده است. نمونه‌هایی از آن‌ها در موزهٔ ملک نیز نگه‌داری می‌شوند، اما «رضایی باغبیدی» معتقد است که این سکه‌ها تقلبی و جعلی هستند. در دورهٔ خلافت معتصم‌بالله، نام خلیفه بر سکه که در دورهٔ مأمون متوقف شده بود، مجدداً احیا شده و تا اواخر خلافت عباسیان ادامه یافت است. دیگر نام والیان و صاحب‌منصبان ضرب نمی‌شد. وزن دینارهای عباسی حدود ۴/۲۵ گرم، وزن درهم عباسی حدود ۲/۹۷ گرم یا اندکی کمتر بود. عیار دینارهای ضرب‌شده در این دوره، ۹۶ و ۹۷/۳ بوده که در زمان مأمون به صددرصد می‌رسد. از زمان خلافت «متوکل علی‌الله» به‌بعد، گاه به‌مناسبت‌هایی دینارها یا درهم‌هایی به‌عنوان اهدایی ضرب می‌شد، مشخصهٔ بیشتر دینارها و درهم‌ها اهدایی حاشیه‌ای و خالی از نوشته در دو سوی آن‌هاست؛ از این‌رو، اندکی پهن‌تر از دینارها و درهم‌های

معمولی هستند. گاه حتی وزن آن‌ها بیشتر است. برای نمونه، دیناری به وزن ۸/۴ گرم و درهمی به وزن حدود ۶ گرم اشاره کرد که به‌ترتیب در سال‌های ۲۴۵ و ۲۴۲ هـ.ق.، در سامرا ضرب شده‌اند. این سکه‌ها را باید دو دیناری و دو درهمی اهدایی به‌شمار آورد. نوع دیگر سکه‌های اهدایی بسیار کوچک و سبک بوده و در جشن‌ها برای ریختن سر مردم استفاده می‌شده است، وزن آن‌ها از ۱/۴ گرم، ۲ گرم، یا حتی بسیار کمتر نیز بوده است. از سال ۳۳۴ تا سال ۵۵۵ هـ.ق.، یعنی از دورهٔ «مطیع‌لله» تا اواخر «مقتفی لامرالله» باید دورهٔ فطرت عباسیان دانست. در این دوران طولانی خلفای عباسی استقلال سیاسی ندارند، اگرچه چند مورد در مدینةالسلام دینار ضرب کرده‌اند. بعد از دورهٔ سلجوقیان ضرب سکه دوباره رایج شده و تا پایان خلافت عباسی ادامه یافت. سکه‌های فَلسی (مسی) عباسی همانند سکه‌های فَلسی (مسی) اموی ویژهٔ حکمرانان محلی و فرمانروایان پایین‌دست بوده و به‌ندرت نام خلیفه و ولیعهد بر آن‌ها دیده شده است (مایلز، ۱۳۶۳: ۳۲۳)، فلس‌های هر ضرابخانه طرح و نقشهٔ خود را دارد و از یک قاعده پیروی نمی‌کردند؛ گاهی به‌صورت ریخته‌گری ساخته شده، نه به‌صورت چکشی یا ضربی، برای نمونه بر فلس‌های ضرب‌شده در ری و محمدیه در فاصلهٔ ۱۳۸ تا ۱۹۵ هـ.ق.، نام ۱۹ تن حاکمان محلی آمده است.

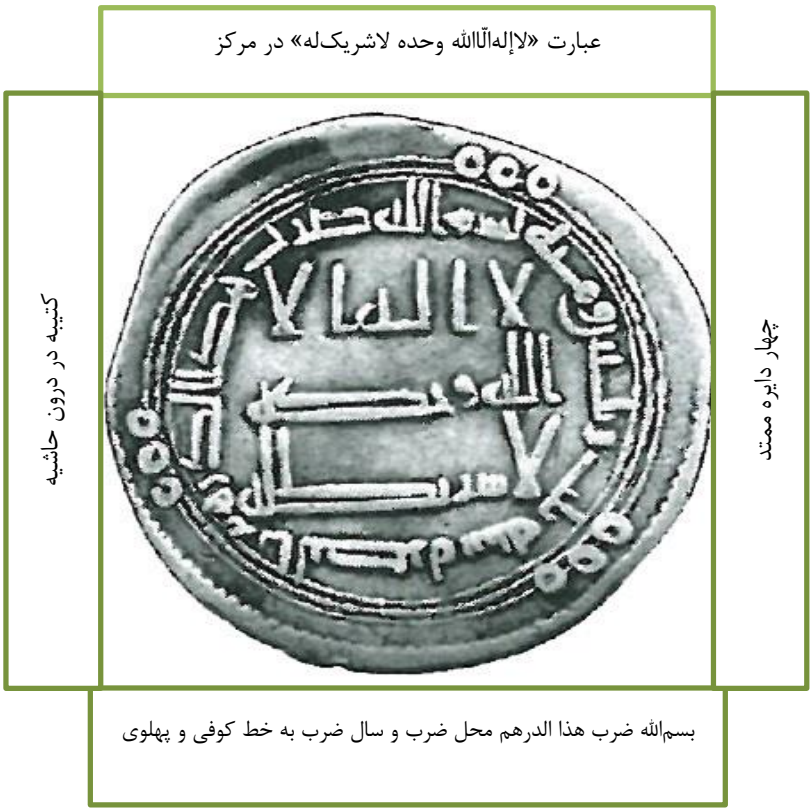
تصویر ۶. درهم‌های دوران ولایت‌عهدی امام‌رضا(ع)، ضرب سال ۲۰۲ هـ.ق.، محل ضرب: مرو (اشراق، ۱۳۸۹).

Fig. 7. Dirhams during the reign of Imam Reza (a.s.), minted in 202 A.H., minted in Merv(Ishraq, 1389).

- مشخصات کلی سکه‌های عباسی

۱. حذف سورهٔ توحید از روی سکه‌ها
۲. جانشین کلمهٔ شهادتین «محمد رسول‌الله» به‌جای سورهٔ توحید
۳. نمایان شدن محل ضرب و سال ضرب در حاشیه
۴. درج کتیبه به زبان عربی
۵. نقش بستن کلمهٔ شهادتین «محمد رسول‌الله» برروی سکه‌ها
۶. درج کتیبه به‌خط کوفی و با نام خلیفه روی سکه‌ها
۷. حکاکی قسمتی آیهٔ ۳ و ۴ سورهٔ روم «لله الامر من قبل و من بعد و یؤمئذ یفرح المؤمنون بنصر الله» (مایلز، ۱۳۶۳: ۳۲۱).
۸. پدیدار شدن دو حاشیه در سکه‌های عباسی

۹. ظهور سکه‌های عباسی در سه قالب دینار، درهم و مفرغ.
۱۰. درج شدن عبارت «لاإله‌الّاالله وحده لاشریک‌له» در روی سکه
۱۱. قرارگیری عبارت «لاإله‌الّاالله وحده لاشریک‌له» در مرکز
۱۲. ظهور یافتن «بسم‌الله ضرب هذا الدرهم» در حاشیهٔ سکه‌ها
۱۳. نمایان شدن محل ضرب و سال ضرب در حاشیه

تصویر ۷. سکهٔ سفاح عباسی (http://malekmuseum.org).
Fig. 8. Safah Abbasi coin (http://malekmuseum.org).

۱۴. وجود چهار دایرهٔ ممتد در روی سکه
۱۵ نمودار شدن کتیبه در پشت سکه‌ها با عبارت «محمد رسول‌الله»
۱۶. وجود نام خلیفه (در مرکز) با عبارت شهادتین
۱۷. حکاکی بخشی آیهٔ ۳۳ سورهٔ توبه در حاشیهٔ سکه
۱۸. ظهور عبارت «محمد رسول‌الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی‌الدین و لوکره المشرکون» پشت برخی از سکه‌ها (ر.ک. سرافراز و آورزمانی، ۱۳۸۰؛ اشراق، ۱۳۸۹؛ پاکزادیان، ۱۳۸۰؛ رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳).

تحلیل مسکوکات حاکمان آل‌بویه

با روی‌کار آمدن حاکمان آل‌بویه در مرزهای سیاسی عباسیان آنان هم به تقلید حکومت‌های پیشین و هم‌چنین عباسیان برای تثبیت موقعیت خود درصدد برآمدند تا سکه‌هایی را ضرب کنند. از شواهد و اسناد تاریخی چنین برمی‌آید که فرمانروایان بویه هم مانند امویان و عباسیان به ضرب سکه‌های طلا (دینار)، نقره (درهم)، فلس یا مسی اقدام کرده‌اند. چنین به‌نظر می‌رسد که

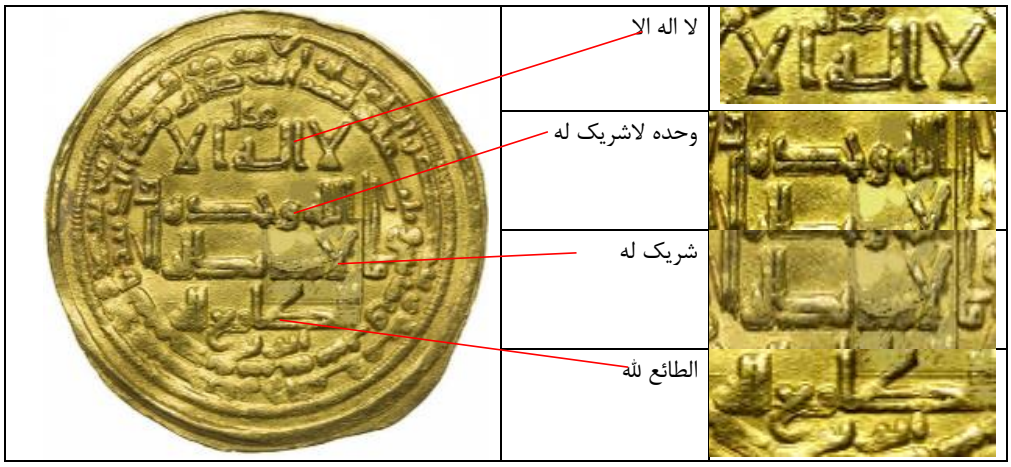
تصویر ۸. سکهٔ سفاح عباسی (http://malekmuseum.org).

Fig. 9. Safah Abbasi coin (http://malekmuseum.org).

زمانی‌که حاکمان وضعیت مناسب سیاسی و اقتصادی و نظامی داشتند به ضرب سکه‌های طلا و یا نقره اقدام کرده‌اند و یا سکه‌های طلا و نقره عمدتاً در مرکز اصلی حاکمیت ضرب می‌شده است. بعدها با از میان‌رفتن تدریجی نفوذ سیاسی، اقتصادی، نظامی و هم‌چنین نزدیک شدن حاکمیت این فرمانروایان به اواخر زمامداری‌شان به‌تدریج سکه‌های فلسی جای آن‌ها را گرفته و یا به‌سبب دوری از مرکز حکومت و کاهش قدرت مرکزی در عدم تمرکز و نظارت بر سایر ایالات این سکه‌ها رواج یافته‌اند. از شواهد و اسناد تاریخی و باستان‌شناسی چنین برمی‌آید که زمامداران شیعی‌مذهب بویه در مراکز متعدد به ضرب سکه اقدام می‌کردند که می‌توان از روی سکه‌های به‌دست‌آمده این دوران بالغ‌بر ۵۰ مرکز از ضرابخانه هم‌چون: قومس، بسطام، دامغان، سمنان، گرگان، استرآباد، آمل، ساری، فریم، هوسم، اصفهان، حلوان، دینور، شاپورخواست، ساوه، سنجاباد، قرمیسین، قزوین، ماه‌الکوفه، محمدیه، نایین، همدان، ارمنیه، بردسیر، بم، جیرفت، سیجان، ارجان، اردشیر، خوه، جنابه، دارابگرد، شاپور، سیراف، شیراز، فسا، کازرون، کردفناخسرو، عبادان، اهواز، ایذج، شوشتر، جندی‌شاپور، رامهرمز، سوق‌الاهواز، عسکرمکرم، بغداد و... را نام‌برد.

مسکوکات آل‌بویه به‌واسطهٔ داشتن اطلاعاتی در حوزهٔ القاب شاهان، اسامی شاهان، ضرابخانه‌ها، و جغرافیای سیاسی و پراکندگی قلمروی آن‌ها از جایگاه بسیار بالایی در داده‌های تاریخی و باستان‌شناسی دارد؛ با این‌اوصاف شاید بتوان چگونگی روند ضرب سکه‌ها در دورهٔ آل‌بویه را چنین برشمرد (مایلز، ۱۳۶۳: ۳۲۶).

۱- دورهٔ تثبیت ضرب سکه که هم‌زمان با اقتدار حکومت بویهیان است، سکه‌های این دوران از لحاظ نقش دارای تنوع فراوان بوده و واژهٔ «الامیر عادل» در سکه‌ها به‌کار می‌رفت و به «سکه‌های عدلی» معروف شدند، هم‌چنین القاب فراوان حاکمان در سکه‌ها به‌کاررفته و امیران محلی آل‌بویه نیز سکه ضرب کرده‌اند و نام خود را برروی یا پشت سکه به همراه پادشاه می‌آوردند (مایلز، ۱۳۶۳: ۳۲۶).

تصویر ۱۰. سکهٔ فخرالدوله دیلمی (http://malekmuseum.org).

Fig. 11: Coin of Fakhr al-Doula Dilmi (http://malekmuseum.org).

۲- علاوه‌بر طراز اسلامی، پادشاهان بویه سکه‌هایی به تقلید از پادشاهان ساسانی که القاب ایرانی هم‌چون شاهنشاه استفاده کردند و در برخی از سکه‌ها تصاویر انسانی و نقوش حیوانی حک شده، مانند سکهٔ مربوط به رکن‌الدوله مربوط به سال ۳۵۱ هـ.ق.، که در ری ضرب شده است؛ اگرچه بیشتر این سکه‌ها جنبهٔ یادبودی، تشریفاتی یا تفننی بوده و کاربرد عمومی نداشته‌اند (مایلز، ۱۳۶۳: ۳۲۶).

۳- بیشتر سکه‌های آل‌بویه از جنس درهم و تعداد اندکی از آن‌ها جنس دینار بودند. تاکنون سکهٔ مسی از آنان به‌دست نیامده و تنها سکهٔ مسی منسوب به آنان نیز جعلی تشخیص داده شده است (Treadwell, 2001). ابن‌اثیر در گزارشی روایت می‌کند که در اول محرم سال ۳۷۸هـ.ق.، «صاحب بن عباد»، دیناری به وزن هزار مثقال به فخرالدوله هدیه داد که روی آن هفت بیت شعر عربی نوشته شده بود و در پشت آن نیز سورهٔ اخلاص، نام خلیفهٔ طائع‌لله، نام فخرالدوله و نام ضرابخانهٔ جرجان نقش بسته بود (ابن‌اثیر، ۱۳۴۸: ۷۵) که تاکنون نمونه‌ای از این دینار به‌دست نیامده است (رضائی‌باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۹۴). سبک ضرب در سکه‌های آل‌بویه متنوع بوده و به‌طوری‌که از شواهد سکه‌شناسی برمی‌آید بویهیان از سه سبک استفاده می‌کرده‌اند که می‌توان آنان را به‌شرح ذیل برشمرد.

۱- سبک درهم‌های عراقی: این سبک که محافظه‌کارترین سبک بوده و تقلیدی از سبک عباسیان است. به‌استثناء چند مورد در اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم هجری‌قمری، نشانی از طرح‌های نوآورانهٔ دیگر مناطق در آن مشاهده نمی‌شود.

۲- سبک درهم‌های ضرابخانه‌های جبال و طبرستان: این سبک نیز تا قرن چهارم هجری‌قمری، تفاوت چندانی با سبک عباسی ندارند، اما سبک نگارش خطوط و تا اندازه‌ای آرایه‌های آن‌ها بسیار متنوع‌تر از سکه‌های خلفای عباسی یا دیگر سکه‌های آل‌بویه است. ضرب درهم بویه که در سال ۳۳۵ هـ.ق.، در محمدیه (ری) آغاز شد، شبیه سکه‌های اموی بوده و تنها تفاوت آن نام ضرابخانه، تاریخ و کلمهٔ «المشرق» است (Treadwell, 2001).

۳- سبک درهم‌های ضرابخانه‌های فارس: نوشته‌هایی اضافی در قالب عبارت‌هایی دعایی بر حاشیه‌های درهم افزوده شده و هم‌چنین در ساخت سکه از طرح شش‌ضلعی، هشت‌ضلعی و طرح دو مربع متقاطع استفاده شد.

تصویر ۱۱. سکه‌های درهم از فخرالدوله (۳۶۶-۳۸۷)، (http://malekmuseum.org).

Fig. 12. Dirham coins from Fakhr al-Dawlah (366-387)(http://malekmuseum.org).

این طرح به‌عنوان الگو در نواحی دیگر حکومت بویهیان به‌کار رفته و فراگیر شد و به‌طرزی بی‌سابقه انواع گوناگونی از سبک‌های التقاطی را به‌همراه انواع نوشته‌ها و طرح‌های تزئینی را نشان می‌دهد. طرح‌هایی که در این دوران به‌کار گرفته شده، عبارتنداز: طرح معروف «خال‌هدف» که شامل نقطه‌ای در وسط و چندین دایرهٔ متحدالمرکز در پیرامون آن است، طرحی که نوشته‌های آن به‌خط نَسخ است، طرح شش‌ضلعی، طرح هشت‌ضلعی، طرحی با دو مربع متقاطع و ضرب دوبارهٔ درهم‌های عدلی (Treadwell, 2001) درهم‌های ضرب پس از حدود سال ۳۹۵ هـ.ق.، در ضرابخانه‌های فارس، کیفیت بالایی دارند و قالب‌های بسیار زیبایی در ضرب آن‌ها به‌کار گرفته شده است (رضائی‌باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۹۵).

تصویر ۱۲. سکه‌های فخرالدوله دایره‌ای در طرح هشت‌گوش (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۲۶۰).

Fig. 13. Fakhr al-Doleh circular coins - octagonal design (Soleimani, 2016: 260).

مطابق داده‌های تاریخی تعداد ضرابخانه‌های آل‌بویه به ۶۰ ضرابخانه می‌رسید؛ در جبال: اسدآباد، اصفهان، حلوان، دینور، ساوه و...، در حاشیهٔ دریای خزر: جرجان، استرآباد، دیلم، رویان، ساریه و هوسم، در خوزستان: اهواز، ایذه، جندی‌شاپور، رامهرمز، در عراق: بصره، کوفه، تکریت،

مدینةالسلام، موصل و نصیبین، در فارس: شیراز، کازرون، فسا، سیراف، و در کرمان: کرمان، بم، جیرفت، سیرجان ضرابخانه‌هایی از آل‌بویه یافت شده داشت. میزان نقرهٔ به‌کاررفته در ضرب سکهٔ خاندان حکومت‌گر آل‌بویه متفاوت بوده و به‌تدریج نسبت با گذر زمان استفاده از آن‌ها در سکه‌های این عصر کاهش می‌یابد. میزان عیار نقره از ۹۷ و ۹۶٪ به ۵۰٪ می‌رسد. یکی از ویژگی‌های سکه‌های بویهی فراوانی و القاب آن‌هاست، علاوه‌بر نام امیران محلی، نام «امیرالامرا» که بزرگ خاندان بویه به‌شمار می‌رفت و نام خلیفهٔ عباسی نیز آمده است (رضائی‌باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۹۶). نام امیران در بالای روی سکه و برخی موارد در پشت بالای سکه آمده است (قوچانی، ۱۳۸۳: ۱۷۴). از منابع و اسناد و شواهد تاریخی و باستان‌شناسی چنین برمی‌آید، حاکمان آل‌بویه علاقهٔ زیادی به حفظ سنت ساسانیان و اجرا آن داشتند و گاهی حتی خود را به تقلید از ساسانیان شاهنشاه می‌نامیدند و در جشن‌ها نشان‌های یادبود از طلا و نقره ضرب می‌کردند که تصویر امیر به ساسانیان نقش می‌بست و نوشته‌های پهلوی نیز به‌کار می‌بردند. با تمام این تفاصیل جا دارد به تعداد از سکه‌های از دست اشاره شود. با توجه به داده‌های در دست، به تعداد ۱۰ سکه از این سلسله پرداخته می‌شود.

۱- سکه‌ای از «عمادالدوله علی بن بویه» از جنس درهم، محل ضرب آن آمل و سال ضرب آن ۳۳۷ هـ.ق.، بدین‌شرح است؛ در قسمت وسط سکه «لااله‌الاالله، وحده لاشریک‌له، المطیع‌لله» حاشیهٔ اول روی سکه: «بسم‌الله، ضرب هذا ادرهم بآمل سنه سبع و ثلاثین ثلاثمائه» حاشیهٔ دوم روی سکه: «لله امر من قبل و من یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله» و پشت سکه: «لله، محمد رسول‌الله، عمادالدین ابوالحسن؛ رکن الدوله ابوعلی» حاشیهٔ دور پشت سکه: «محمد رسول‌الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی‌الدین کله و لوکره المشرکون» نوشته شده است.

تصویر ۱۳. سکهٔ مربوط عمادالدوله، محل ضرب شیراز، سال ۳۲۲ هـ.ق.، از جنس درهم (رضائی‌باغبیدی، ۱۳۹۳: ۵۱۲؛ www.numisbids.com)

Fig. 14. A coin related to Imad al-Dula, minted in Shiraz, year 322 AH, made of dirham (Rezai Baghbidi, 2013: 512; www.numisbids.com).

۲- سکه‌ای از «معزالدوله احمد بن بویه» از جنس دینار، محل ضرب آن مدینةالسلام و سال ضرب آن ۳۴۲ هـ.ق.، بدین‌شرح است؛ در قسمت وسط سکه «لااله‌الاالله، وحده لاشریک‌له، معزالدوله ابوالحسن بویه» حاشیهٔ اول روی سکه: «بسم‌الله، ضرب هذا الدینار بالمدینةالسلام سنه اثنتین و اربعین و ثلاثمائه» حاشیهٔ دوم روی سکه: «لله امر من قبل و من یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله» و پشت سکه: «لله، محمد رسول‌الله، صلی‌الله علیه و سلم، المطیع لله، رکن‌الدوله ابوعلی بویه» حاشیهٔ دور پشت سکه: «محمد رسول‌الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی‌الدین کله و لوکره المشرکون» نوشته شده است.

تصویر ۱۴. سکهٔ مربوط معزالدوله احمد آل‌بویه، محل ضرب مدینةالسلام، سال ۳۴۲ .هـ.ق. (رضائی‌باغبیدی، ۱۳۹۳: ۵۰۷؛ موزهٔ سکه بانک سپه، ۱۳۹۱: ۲۲۴).

Fig. 15. A coin related to Mu'azdullah Ahmad Al-Buyeh, minted in Madinah al-Salam, year 342 A.H. (Rezai Baghbidi, 2013: 507; Sepeh Bank Coin Museum, 2011: 224).

و پشت سکه: «لله، محمد رسول‌الله، صلی‌الله علیه و سلم، المطیع لله، رکن‌الدوله ابوعلی بویه» حاشیه دور پشت سکه: «محمد رسول‌الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی‌الدین کله و لوکره المشرکون»	در قسمت وسط سکه «لااله‌الاالله، وحده لاشریک له، معزالدوله ابوالحسن بویه» حاشیه اول روی سکه: بسم‌الله، ضرب هذا الدینار بالمدینةالسلام سنه اثنتین و اربعین و ثلاثمائه حاشیه دوم روی سکه: «لله امر من قبل و من یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله» https://www.numisbids.com

تصویر ۱۵. سکهٔ مربوط معزالدوله احمد آل‌بویه، محل ضرب مدینةالسلام، سال ۳۴۲ هـ.ق.، (رضائی‌باغبیدی، ۱۳۹۳: ۵۰۷؛ موزهٔ سکهٔ بانک سپه، ۱۳۹۱: ۲۲۴).

Fig. 16. A coin related to Mu'azdullah Ahmad Al-Buyeh, minted in Madinah al-Salam, year 342 A.H. (Rezai Baghbidi, 2013: 507; Sepeh Bank Coin Museum, 2011: 224).

۳- سکه‌ای از «رکن‌الدوله حسن بن بویه» از جنس دینار، محل ضرب آن قزوین و سال ضرب آن ۳۳۵ هـ.ق.، بدین‌شرح است؛ در قسمت وسط سکه «لااله‌الاالله، وحده لاشریک له، المطیع لله» حاشیهٔ اول روی سکه: «بسم‌الله، ضرب هذا الدینار بقزوین سنه خمس و ثلاثین و ثلاثمائه» حاشیهٔ دوم روی سکه: «لله امر من قبل و من یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله» و پشت سکه: «لله، محمد رسول‌الله، عمادالدوله ابوالحسن، رکن‌الدوله ابوعلی» حاشیهٔ دور پشت سکه: «محمد رسول‌الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی‌الدین کله و لوکره المشرکون» نوشته شده است.

تصویر ۱۶. سکهٔ مربوط رکن‌الدوله حسن بن آل‌بویه، به‌همراه عمادالدوله محل ضرب قزوین، سال ۳۳۵ هـ.ق.، از جنس دینار (رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۵۱۲؛ http://malekmuseum.org).

Fig. 17. Coin related to Rukn al-Dawlah Hasan bin Al-Buyeh, together with Imad al-Dawlah / Qazvin mint, year 335 AH, made of dinar (Rezai Baghbidi, 2013: 512; http://malekmuseum.org)

۴- سکه‌ای از «عضدالدوله فنا خسرو بن رکن‌الدوله» از جنس دینار، که در سال ۳۷۰ هـ.ق.، ضرب شده بدین‌شرح است؛ در روی سکه: «لله محمد رسول الله الطایع‌لله» و در حاشیه: «محمد رسول‌الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی‌الدین کله و لوکره لمشرکون» و در پشت سکه عبارت «لااله‌الاالله وحده لاشریک‌له الملک و تاج‌الملة ابوشجاع» و در حاشیهٔ داخلی با عبارت بسم‌الله ضرب هذا الدینر سنه سبعین و ثلثمائه آمده است و در حاشیهٔ بیرونی لله الامر من قبل و من بعد یومئذ یفرح المومنین بنصرالله نوشته شده است.

۵- سکه‌ای از «بهاءالدوله ابونصرفیروز» از طلا است گویا این سکه در اهواز به سال ۳۷۵ هـ.ق.، ضرب شده است. روی سکهٔ مزبور عبارت: «لله محمد رسول‌الله القادر بالله شاهنشاه قوام‌الدین» را دارد و در حاشیهٔ این سکه عبارت: «محمد رسول‌الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی‌الدین کله و لوکره المشرکون» درج شده است. در پشت سکه چنان‌که به‌نظر می‌رسد عبارت «لااله‌الاالله، وحده لاشریک‌له، الملک بهاءالدوله و ضیاالملة ابونصر» ضرب شده است و در حاشیهٔ خارجی به عبارت: «لله الامر من قبل و من بعد یومئذ یفرح المومنون بنصرالله» آراسته شده است. در حاشیهٔ داخلی این سکه «بسم‌الله، ضرب هذا الدینار بسوق الاهواز سنه خمس و تسعین و ثلاثمائه» درج شده که تاریخ و مکان ضرب را در خود دارد.

۶- سکه‌ای از «صمصام‌الدوله مرزبان بن عضدالدوله» از جنس دینار، محل ضرب آن قزوین و سال ضرب آن ۳۶۹ هـ.ق.، بدین‌شرح است؛ در قسمت وسط سکه «لااله‌الاالله، وحده لاشریک‌له، الملک عضدالدوله و تاج‌الملة ابوالشجاع» حاشیهٔ اول روی سکه: «بسم‌الله، ضرب هذا الدینار بسوق

تصویر ۱۷. سکهٔ مربوط عضدالدوله فنا خسرو بن آل‌بویه، از جنس دینار (موزهٔ سکه بانک سپه، ۱۳۹۱: ۲۲۶؛ رضائی‌باغبیدی، ۱۳۹۳: ۵۲۰).

Fig. 18. A coin related to Azd al-Dula Fana Khosrow bin Al Boyeh, made of dinar (Sepe Bank Coin Museum, 2011: 226; Rezaei Baghbidi, 2013: 520).

«لله محمد رسول‌الله القادر بالله شاهنشاه قوام‌الدین». «محمد رسول‌الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی‌الدین کله و لوکره المشرکون»	«لااله‌الاالله، وحده لاشریک‌له، الملک بهاءالدوله و ضیاالمله ابونصر». حاشیه ۱: «لله الامر من قبل و من بعد یومئذ یفرح المومنون بنصرالله» حاشیه ۲: «بسم‌الله، ضرب هذا الدینار بسوق الاهواز سنه خمس و تسعین و ثلاثمائه»

«لله محمد رسول‌الله القادر بالله شاهنشاه قوام‌الدین». «محمد رسول‌الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی‌الدین کله و لوکره المشرکون»	«لااله‌الاالله، وحده لاشریک‌له، الملک بهاءالدوله و ضیاالمله ابونصر». حاشیه «لله الامر من قبل و من بعد یومئذ یفرح المومنون بنصرالله» www.numisbids.com

تصویر ۱۸. سکه‌ای از بهاءالدوله ابونصرفیروز، ضرب اهواز به سال ۳۷۵ هـ.ق. (www.numisbids.com).

Fig. 19. A coin of Baha al-Dawlah Abu Zarfirouz - minted in Ahvaz in 375 AH (www.numisbids.com)

الاهواز سنه تسع و ستین و ثلاثمائه» حاشیهٔ دوم روی سکه: «لله امر من قبل و من یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله» و پشت سکه: «لله، محمد رسول‌الله، الطائع‌الله، المرزبان عضدالدوله» حاشیهٔ دور پشت سکه: «محمد رسول‌الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی‌الدین کله و لوکره المشرکون» نوشته شده است.

تصویر ۱۹. سکهٔ مربوط صمصام‌الدوله مرزبان بن عضدالدوله، محل ضرب سوق الاهواز، سال ۳۶۹ه.ق.، از جنس دینار (رضائی‌باغبیدی، ۱۳۹۳: ۵۲۶).

Fig. 20. Coin related to Samsam al-Dawlah Marzban bin Azd al-Dawlah, minted in Suq al-Ahwaz, year 369 A.H., made of dinar (Reza'i Baghbidi, 2013: 526).

	
لله، محمد رسول‌الله، الملک العادل صمصام‌الدوله و شمس‌الملة ابوکالیجار در حاشیه سکه: «محمد رسول‌الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی‌الدین کله و لوکره المشرکون»	لا اله الله، وحده لاشریک له، الطایع بالله، فخرالدوله و فلک‌الامه در حاشیه تاریخ و محل ضرب سکه آمده است. http://malekmuseum.org

تصویر ۲۰. سکهٔ مربوط صمصام‌الدوله مرزبان بن عضدالدوله، محل ضرب سوق الاهواز، سال ۳۶۹ ه.ق.، از جنس دینار (رضائی‌باغبیدی، ۱۳۹۳: ۵۲۶).

Fig. 21. Coin related to Samsam al-Dawlah Marzban bin Azd al-Dawlah, minted in Suq al-Ahwaz, year 369 A.H., made of dinar (Reza'i Baghbidi, 2013: 526).

۷- سکه‌ای از «سلطان‌الدوله ابوشجاع بهاءالدین» که روی سکه عبارت: «عدل محمد رسول‌الله صلی‌الله علیه و سلم الملک العادل شاهانشاه عمادالدین سلطان‌الدوله و عزالملة و معین‌الامه ابوشجاع» درج شده است. حاشیهٔ این سکه ساییدگی دارد. در پشت سکه عبارت: «لااله‌الاالله

وحده لاشریک‌له القادربالله» ولی‌عهد آمده است. در حاشیهٔ سکه محل ضرب و تاریخ ضرب سکه آمده است که به‌سبب مخدوش بودن خواندن آن مشکل دارد؛ ولی به‌نظر می‌رسد که سکه در مدینةالسلام (بغداد) به سال ۴۴۱ هـ.ق.، ضرب شده است (موزهٔ سکهٔ بانک سپه، ۱۳۹۱: ۲۲۱).

تصویر ۲۱. سکه‌ای از سلطان‌الدوله ابوشجاع بهاءالدین (موزهٔ سکهٔ بانک سپه، ۱۳۹۱: ۲۲۱).

Fig. 22. A coin of Sultan al-Dawlah Abu Shuja' Bahauddin (Bank Sepe Coin Museum, 1391: 221).

۸- سکه‌ای از «قوام‌الدوله ابوالفوارس بن بهاءالدوله» از جنس درهم، محل ضرب شیراز و سال ضرب آن ۴۰۹ هـ.ق.، بدین‌شرح است؛ در قسمت وسط سکه «لااله‌الاالله، وحده لاشریک‌له، سلطان‌الدوله، ابوشجاع عدل، القادر بالله، ولی‌عهده الغالب بالله» حاشیهٔ روی سکه: «بسم‌الله، ضرب هذا الدرهم بشیراز سنه تسع و اربعمائه» و پشت سکه: «لله، محمد رسول، الملک الاجل ابوالفوارس صلی‌الله علیه و اله» حاشیهٔ دور پشت سکه: «محمد رسول‌الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی‌الدین کله و لوکره المشرکون» نوشته شده است

تصویر ۲۲. سکهٔ مربوط قوام‌الدوله ابوالفوارس بن بهاءالدوله، محل ضرب شیراز، سال ۴۰۹ هـ.ق.، (رضائی‌باغبیدی، ۱۳۹۳: ۵۳۷).

Fig. 22. A coin related to Qawam al-Dawlah of Abu al-Fawars bin Baha al-Dawlah, minted in Shiraz, year 409 A.H. (Rezai Baghbidi, 2013: 537).

۹- سکه‌ای از «عمادالدین ابوکالیجار بن سلطان‌الدوله» از جنس دینار، محل ضرب آن سوق الاهواز و سال ضرب آن ۴۲۱ هـ.ق.، بدین‌شرح است؛ در قسمت وسط سکه «لااله‌الاالله، وحده لاشریک‌له، الملک الملوک ابوکالیجار» حاشیهٔ اول روی سکه: بسم‌الله، ضرب هذا الدینار بسوق الاهواز سنه احدی و عشرین و اربعمائه حاشیهٔ دوم روی سکه: «لله امر من قبل و من یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله» و پشت سکه: «لله، محمد رسول‌الله، القادر بالله، شاهانشاه» حاشیهٔ دور پشت سکه: «محمد رسول‌الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی‌الدین کله و لوکره المشرکون» نوشته شده است.

تصویر ۲۳. سکهٔ مربوط عمادالدین بن سلطان‌الدوله، محل ضرب سوق الاهواز، سال ۴۲۱ هـ.ق.، از جنس طلا (رضائی‌باغبیدی، ۱۳۹۳: ۵۳۸).

Fig. 23. A coin related to Imad al-Din bin Sultan al-Dawlah, minted in Souq al-Ahwaz, year 421 AH, made of gold (Rezai Baghbidi, 2013: 538).

در قسمت وسط سکه «لااله‌الاالله، وحده لاشریک‌له، الملک الملوک ابوکالیجار» حاشیهٔ اول روی سکه: بسم‌الله، ضرب هذا الدینار بسوق الاهواز سنه احدی و عشرین و اربعمائه حاشیهٔ دوم روی سکه: «لله امر من قبل و من یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله»	«لله، محمد رسول‌الله، القادر بالله، شاهانشاه» حاشیهٔ دور پشت سکه: «محمد رسول‌الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی‌الدین کله و لوکره المشرکون»

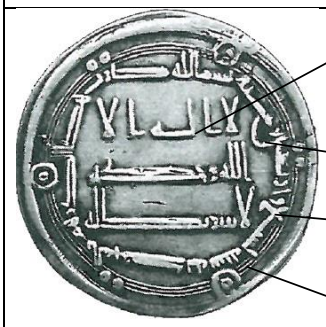
تصویر ۲۴. سکهٔ مربوط عمادالدین بن سلطان‌الدوله، محل ضرب سوق الاهواز، سال ۴۲۱ هـ.ق.، از جنس طلا (http://malekmuseum.org).

Fig. 23. A coin related to Imad al-Din bin Sultan al-Dawlah, minted in Suq al-Ahwaz, year 421 AH, made of gold (http://malekmuseum.org).

جدول ۱. تطبیقی تغییرات روی سکه‌های فرمانروایان بنی‌امیه با فرمانروایان بنی‌عباس (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Tab 1. Comparison of the changes on the coins of the Bani Umayyad rulers with the Bani Abbas rulers (Authors, 2020).

سکهٔ خالد بن ولید	تغییرات در دو سکه اوایل ورود به اسلام ایران با بنی‌امیه			سکه اوایل ورود به اسلام
	تاج شاهی	تغییر	واژهٔ لااله‌الاالله محمد رسول‌الله در وسط	
	نیم‌رخ شاه	تغییر	آیات قرآنی	
	خط پهلوی	تغییر	شعائر اسلامی	
	دایرهٔ تکی	تغییر	خطوط دایره‌ای چندتایی	

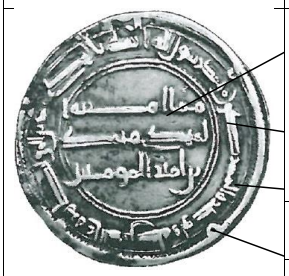
جدول ۲. تطبیقی تغییرات روی سکه‌های فرمانروایان بنی‌امیه با فرمانروایان بنی‌عباس (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Tab. 2. Comparison of the changes on the coins of the Bani Umayyad rulers with the Bani Abbas rulers (Authors, 2020).

سکهٔ بنی‌امیه	تغییرات در دو سکهٔ فرمانروایان بنی‌امیه با فرمانروایان بنی‌عباس			سکهٔ بنی‌عباس
	واژهٔ لااله‌الاالله محمد رسول‌الله در وسط	تغییر	واژهٔ لااله‌الاالله محمد رسول‌الله در وسط	
	آیات قرآنی	تغییر	آیات قرآنی	
	شعائر اسلامی	تغییر	شعائر اسلامی	
	خطوط دایره‌ای چندتایی	تغییر	دایره تکی	

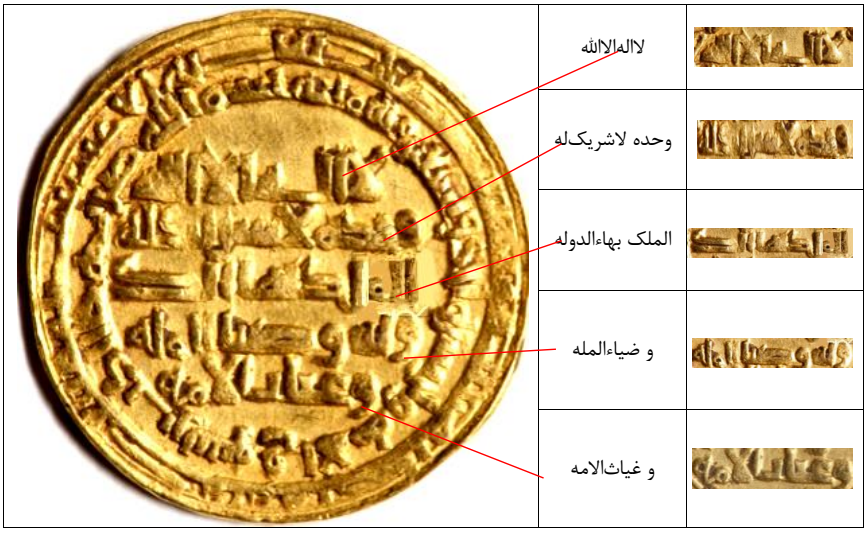
ویژگی‌های مهم سکه‌های بویهی عبارتنداز:
۱- در ضرب سکه از القاب و عناوین فراوان به‌کار رفته است.
۲- در سکه‌ها از سبک‌های مختلف همانند سبک عراقی، جبال و شمال و شیرازی استفاده شده است.

جدول۳. تطبیقی تغییرات روی سکه‌های فرمانروایان بنی‌امیه با فرمانروایان بنی‌عباس (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Tab. 2. Comparison of the changes on the coins of the Bani Umayyad rulers with the Bani Abbas rulers (Authors, 2020).

سکهٔ بنی‌امیه	تغییرات در دو سکهٔ فرمانروایان بنی‌امیه با فرمانروایان بنی‌عباس		سکهٔ بنی‌عباس
	واژهٔ لااله‌الاالله محمد رسول‌الله در وسط	تغییر ←	واژهٔ لااله‌الاالله محمد رسول‌الله در وسط
آیات قرآنی	آیات قرآنی	تغییر ←	
شعائر اسلامی	شعائر اسلامی	تغییر ←	
دایره‌ای چندتایی ممتد	دایره تکی	تغییر ←	

۳- برخلاف سکه‌های دوره‌های هم‌عصر از خط نسخ بهره می‌برند.
۴- نام امیران محلی در سکه‌ها آمده است.
۵- در ضرب سکه از سکه‌های ساسانی تقلید کرده و نام شاهنشاه را برروی سکه آورده‌اند.
۶- از شعائر شیعی در ضرب سکه‌ها استفاده نشده است.
۷- ابتدا عیار و خلوص سکه‌ها (۹۸٪) می‌رسید و در نوع خود بسیار بالا بود.
۸- با گذر زمان به‌تدریج عیار و خلوص کاسته شده و به عیار ۵۰٪ تنزل می‌یابد.
۹- نام خلیفهٔ عباسی پشت سکه آمده است.
۱۰ - واژه‌هایی چون: «محمد رسول‌الله، لااله‌الاالله»، «وحده لاشریک‌له» و... در بیشتر سکه‌ها ضرب شده است.

تصویر ۲۵. سکه بهاءالدوله دیلمی (http://malekmuseum.org).

Fig. 25. Coin of Baha al-Dawlah Dilmi (http://malekmuseum.org).

نتیجه‌گیری

بررسی‌های بالا نشان می‌دهند که سکه‌ها آل‌بویه براساس موقعیت جغرافیایی دوری و نزدیکی به مراکز قدرت و به‌دنبال آن مسائل سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی تأثیرپذیر هستند. چنان‌که با روی‌کار آمدن فرمانروایان شیعی آل‌بویه برای به رسمیت بخشیدن حاکمیت نخست از طرح پیشینان خود الگوبرداری کرده و بعد از توسعهٔ سیاسی، اقتصادی و نظامی ساختار اداری خود را از حاکمیت قبلی مجزا کردند تا استقلال خود را به دیگران ثابت کنند. ضرب سکه‌های دینار و درهم خود نشانی از این رویکرد دارد و به‌دنبال پدیدار شدن نشانه‌های ضعف و سستی و هم‌چنین کاهش قدرت سیاسی و اقتصادی، به‌تدریج سکه‌ها از دینار به درهم و با گذر زمان به سکه‌های مسی تنزل یافت و تغییرات متعددی در رنگ، شکل، کتیبه و علائم تشخیص به شکل بارزی در آن‌ها نمود یافته است. در بررسی گفتار حاضر نشان داده شد که فرمانروایان نخست خاندان حکومت‌گر بویه مطابق رویهٔ اسلاف خود از سکه‌های دیگران الگوی‌برداری کرده‌اند و مانند سایر خاندان‌های حکومت‌گر هم‌عصر با تقلید از سکه‌های عباسی به‌تدریج با برداشتن نمادهای آنان نمادهای اسلامی و شیعی را جانشین آن کردند و با تطبیق چند سکهٔ آغازین حکومت با سکه‌های دورهٔ میانی و پایانی این خاندان می‌توان دریافت که تفاوت‌های اساسی در سکه‌های این دوره به‌وجود آمده است. این نماد به‌جهت رویکرد خاندان آل‌بویه در انتساب به خاندان عصمت و طهارت و از بُعد دیگر به ایرانیت، نسبت به سایر سکه‌های دوران قبل خود تفاوت‌های اساسی دارد؛ اگرچه اصل و اساس کار سکه‌های این دوره دقیقاً تقلید و اقتباسی از سکه‌های عباسی است، ولی در برخی از ظواهر چون: رنگ، شکل، کتیبه و علائم تشخیص با رویکرد جدیدی همراه است که آن را از سایر سکه‌ها جدا می‌کند که می‌توان این وجه متمایز را در استفاده از القاب و عناوین فراوان، و هم‌چنین استفاده از سبک‌های چون: عراقی، جبال و شمال و شیرازی، آنان را نسبت به سکه‌های هم‌عصر خود بسیار متمایزتر می‌نماید. چنان‌که اشاره شد، گویا سکه‌های دورهٔ نخست آل‌بویه با نام امیران محلی در سکه‌ها به‌کار رفته و در سکه‌های آغازین فرمانروایان بویه نام شاهان ساسانی هم پدیدار می‌شوند که به‌نظر می‌رسد این فرمانروایان مسألهٔ ملی‌گرایی و هم‌چنین توسل جستن به خاندان عصمت و طهارت را در ذهن متبادر می‌کردند. در کنار این مسأله برای این‌که از اثبات وفادری و تبعیت از حکومت عباسی و رسمیت یافتن حکومت خود صحّه بگذارند آنان مجبور بودند نام خلیفهٔ عباسی هم‌عصر خود را در سکه‌ها درج کنند و این نماد در سکه‌های آغازین آل‌بویه بیشتر و در دورهٔ میانی و پایانی حکومت آنان کمتر به‌چشم می‌خورد و بعدها این نماد درکنار نماد ملی‌گرایی و شعائر شیعی هم به آن افزوده شد تا انتصاب خود را به خاندان زیدی و شیعی نشان‌دهند. درکنار این موضوع فرمانروایان شیعی سوای از دورهٔ آغازین به‌تدریج واژه‌هایی چون: «محمدرسول‌الله»، «لااله‌الاالله»، «وحده لاشریک‌له» و... در سکه‌های خود به‌کار گرفته‌اند که جدول بالا خود گویا این مطلب است. فرمانروایان آل‌بویه از سال ۳۲۲ تا ۴۵۴ هـ.ق.، به مدت ۱۳۲ سال بر بخش‌های از ایران و عراق تسلط یافتند و تلاش زیادی به‌عمل آورند تا حاکمیت سیاسی خود بر شهرهای دیگر گسترش دهند، ولی همانند سایر حکومت‌ها بعد از یک دورهٔ فراز و نشیب با کاسته‌شدن قدرت سیاسی، نظامی، اقتصادی و اجتماعی و ظهور قدرت‌های جدید و هم‌چنین گرفتار شدن دربار آل‌بویه به درگیرهای داخلی و رقابت‌های خانوادگی و چشم و هم‌چشمی‌های سیاسی و اقتصادی و عدم اتحاد موجب شد در مقابل سایر قدرت‌های مقتدر و منسجم منطقه چون سلجوقیان رو به زوال و سقوط سوق یابند و با کاهش قدرت آن‌ها در: جنس، فلز، وزن، عیار، خطوط، نقوش، شعارها و... سکه‌های پایانی این دوره تغییر زیادی پدیدار گردید.

پی‌نوشت‌ها

۱. به‌طوری‌که در متون تاریخی در خصوص واژهٔ «دینار» آمده است: این‌که این واژه ازطریق زبان آرامی به عربی راه‌یافته و در قرآن‌کریم هم به آن اشاره شده است. برخی به درست یا غلط بر این باور هستند که واژهٔ دینار ریشهٔ ایرانی دارد و برای تأیید این نظر به واژهٔ اوستایی (دینار) که به‌معنی «بخش»، «سهم» است اشاره می‌کنند که در اوستا در بند ۷ از فرگرد ۱۶ وَندیداد صفحهٔ ۸۳۷ آمده است. برابر با فارسی میانه این واژه (دینار) که معنی «نوع، گونه، اندازه، مقدار، واحد وزن» را برای آن پیشنهاد کرده‌اند. از دیگر واژه‌های مربوط به دینار و درهم زبان عربی می‌توان به «عَین» و «وَرق» اشاره کرد و هم‌چنین واژهٔ ورق در قرآن‌کریم نیز به‌کار رفته که به‌ترتیب به‌معنی «زر مسکوک» و «نقره مسکوک» است. وزن دینار ابتدا حدود ۴/۲۵-۴/۲۶ گرم (برابر با یک مثقال) و درهم حدود ۲/۸۵ گرم وزن داشت، اما بعد از مدتی وزن درهم افزایش یافت و در دههٔ ۹۰ هـ.ق.، به حدود (۲/۹۷) گرم (هفت‌دهم مثقال) رسید. با توجه به این‌که ضرب سکهٔ مسی توسط امرای محلی انجام می‌شد، معیار مشخصی ندارد؛ معمولاً وزن آن‌ها کمتر از ۱ گرم تا ۱۰ گرم یا حتی بیشتر متغیر بوده است. متوسط وزن سکه‌های مسی ۱ تا ۳ گرم بوده است (ر. ک. به: اوستا، دربند ۷ از فرگرد ۱۶ وَندیداد، ۱۳۷۱: ۸۳۷).

۲. مطابق روایات تاریخی به‌نظر می‌رسد امام‌رضا علیه‌السلام بعد از حرکت به خراسان بر اثر خوردن انگور بیمار شده و از آن بیماری به شهادت رسیده است. برخی از مورخین معتقدند، شهادت امام به‌دستور مأمون و با وساطت دربار او صورت گرفته است؛ چراکه رفتارها بعد از شهادت امام‌رضا علیه‌السلام نشان از آن دارد که خوردن انگور موجبات شهادت آن حضرت را فراهم و خود مأمون و دربار او در این اقدام دخیل بودند. اگرچه مستنداتی که نشانی از صحت این اخبار باشد، وجود ندارد، ولی از فحوی برخی از گزارش‌های مورخین پیداست که مأمون از شهادت نه‌تنها ناراحت نشد، بلکه از وقوع این حادثه بسیار خوشحال بوده است از این‌که توانسته است یکی از رقبای سرسخت خود را بدون هیچ‌گونه رد و اثری ازمیان بردارد.

کتابنامه

- قرآن‌کریم.
- ابن‌اثیر، عزالدین ابوالحسن علی بن ابی الکرم محمد بن محمد بن عبدالکریم بن عبدالواحد (۱۳۴۸ .هـ.ق.). الکامل فی التاریخ. بیروت.
- ابن‌اثیر، عزیزالدین علی بن محمد، (۱۳۷۳). تاریخ کامل. ترجمهٔ حمیدرضا آژیر، تهران: اساطیر.
- ابن‌مسکویه، احمد بن محمد، (۱۳۳۲ هـ.ق.). تجارب الامم. مصر: آمد روز.
- اشپولر، برتولد، (۱۳۶۴). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی. ترجمهٔ مریم میراحمدی، تهران: علمی و فرهنگی.
- اشراق، شمس، (۱۳۸۹). سکه‌های نقره‌ای خلفا. اصفهان: حافظ.
- اوستا: کهن‌ترین سروده‌ها و متن‌های ایرانی، (۱۳۷۱). گزارش و پژوهش: جلیل دوستخواه، تهران: مروارید.
- باسورث، ادموند کلیفورد، (۱۳۷۱). سلسله‌های اسلامی: راهنمای؛ گاه‌شماری و تبارشناسی. ترجمهٔ فریدون بدره‌ای، تهران: مؤسسهٔ مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).
- بلاذری، احمد بن یحیی، (۱۳۹۳). فتوح‌البلدان. ترجمهٔ آذرتاش آذرنوش، تصحیح: علامه محمد فرزان، سروش: تهران.
- بوسه، هریبرت، (۱۳۶۳). «ایران در عصر آل‌بویه». گردآورنده: ر. ن. فرای، تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه از سلسله تحقیقات گروه تاریخ ایران دانشگاه کمبریج، جلد چهارم، ترجمهٔ حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- بهمنیار کرمانی، علینقی، (بی‌تا). تاریخ دودمان بویه. کرمان: روزنامه بیداری.
- پاکزادیان، حسن، (۱۳۸۷). تاریخ و گاه‌شماری در سکه‌های اسپهبدان و حکام عرب در تبرستان: بررسی و تحلیل تاریخ‌های نقرشده بر مسکوکات تبرستان. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- خضری، سید احمدرضا، (۱۳۸۸). تاریخ خلفای عباسی از آغاز تا پایان آل‌بویه. تهران: سمت.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود، (۱۳۶۴). اَخبارُالطّوال. ترجمهٔ محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی.

- رضایی‌باغبیدی، حسن، (۱۳۹۳). سکه‌های دورهٔ اسلامی از آغاز تا برآمدن سلجوقیان. تهران: سمت.
- زامباور، (۱۳۵۶). نسب‌نامه خلفا و شهریاران و سیر تاریخی حوادث اسلام. ترجمه و تحشیه: محمدجواد مشکور، تهران: کتابفروشی خیام.
- زرین‌کوب، عبدالحسین، (۱۳۶۳). «فتح ایران به‌دست اعراب و پی‌آمد آن». تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه، جلد چهارم، از سلسلهٔ تحقیقات گروه تاریخ ایران دانشگاه کمبریج، گردآوری ریچارد نلسون فرای، ترجمهٔ حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- سرفراز، علی‌اکبر؛ و آورزمانی، فریدون، (۱۳۸۰). سکه‌های ایران از آغاز تا دوران صفویه. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم‌انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- سلیمانی، سعید، (۱۳۹۶). تاریخ سکه در دودمان‌های محلی ایران قرون سوم و چهارم هـ.ق. تهران: برگ‌نگار.
- طبری، محمد بن جریر طبری، (۱۳۵۲). تاریخ طبری. ترجمهٔ ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- فقیهی، علی‌اصغر، (۱۳۷۸). تاریخ آل‌بویه. تهران: انتشارات سمت.
- قوچانی، عبدالله، (۱۳۷۴). «قلمرو حکومت ابونجم بدر بن حسنویه به استناد سکه‌ها». مجلهٔ باستان‌شناسی و تاریخ، ۸(۲) (شمارهٔ پیاپی ۱۶): ۶۵-۴۶.
- قوچانی، عبدالله، (۱۳۸۳). گنجینه‌های سکه‌های نیشابور مکشوف در شهرری. تهران: بینا.
- مستوفی، حمدالله بن ابی بکر، (۱۳۸۷). تاریخ گزیده. به اهتمام: عبدالحسین نوائی، تهران: امیرکبیر.
- مایلز، جورج، (۱۳۶۳). «فتح ایران به دست اعراب و پی‌آمد آن». تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه، جلد چهارم، از سلسلهٔ تحقیقات گروه تاریخ ایران دانشگاه کمبریج، گردآوری ریچارد نلسون فرای، ترجمهٔ حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- موزهٔ سکهٔ بانک سپه، (۱۳۹۱). به‌کوشش اداره کل روابط عمومی بانک سپه و با همکاری صدیقه فروغیان، عکاسی سکه‌ها و ویرایش کامپیوتری: مسعود معظمی آشتیانی، مترجم: جواد طهماسبی، تهران: بانک سپه اداره آموزش.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب ابن واضح، (۱۳۸۲). تاریخ یعقوبی. ترجمهٔ محمدابراهیم آیتی، تهران: علمی و فرهنگی.

- The *Holy Quran*.
- *Avesta: The oldest Iranian poems and texts,* (1992). Report and research by Jalil Dostkhah, Tehran: Marvarid. [In Persian].
- Bahmanyar Kermani, A., (N.D). *History of the Boyeh Dynasty.* Kerman: Zurnameh Bidari. [In Persian].
- Belazari, A. Y., (2014). *Fatuh al-Baldan.* Translated by: Azartash Azarnoosh, corrected by: Allameh Mohammad Farzan, Tehran: Soroush. [In Persian].
- Bosse, H., (1984). *Iran in the Age of Al-Boyeh.* Compiled by: R. N. Farai, History of Iran from Islam to Seljuk, from the research series of the Department of Iranian History, Cambridge University, volume 4, translated by Hassan Anousheh, Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Bosworth, E. C., (1992). *Islamic Dynasties: A Guide; Chronology and genealogy*. Translated by: Fereydoun Badrei, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research (research) .[In Persian].

- Bosworth, C. E., (1968). *The political and Dyniastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1700) from Cambridge History of Iran*. Vol 5, The Saljuq and Mongol Periods, Chapter.

- Coin Museum of Sepeh Bank, (2013). With the efforts of the Public Relations Department of Sepeh Bank and with the cooperation of Sedige Foroughian, photography of coins and computer editing, by Masoud Moazzami Ashtiani, Translator: Javad Tahmasbi, Tehran: Sepeh Bank Education Department. [In Persian].

- Davaran, F., (2010). *Continuity in Iranian Identity Resilience of a Cultural Heritage*. Routledge,London.

- Dinouri, A. H. A. D., (1985). *Akhbar al-Tawal*. Translated by: Mahmood Mahdavi Damghani, Tehran: Ney Publishing. [In Persian].

- Eshraq, S., (2010). *Silver Coins of Khalfa.* Isfahan: Hafez. [In Persian].

- Faqihi, A., (1999). *History of Al Boyeh.* Tehran: Samt Publications. [In Persian].

- Ibn Athir, A. A. M., (1969). *Al-kamel- Fi- Tarikh.* Beirut. [In Arabic].

- Ibn Athir, A. A. M., (2003). *Al-kamel- Fi- Tarikh.* Translated by: Hamid Reza Azhir, Tehran, Asatir. [In Persian].

- Ibn Maskawieh, A. I. M., (1953). *The Experiences of the Nations.* Egypt: Amed Rooz.

- Khazari, S. A., (2008). *History of the Abbasid Caliphs from the Beginning to the End of Al Boyeh.* Tehran: Smit. [In Persian].

- Levy, M. I., (2010). *Islamic history.* Edited by: Laura S. Etheredge, Encyclopædia Britannica, New York.

- Miles, G., (1938). *The Numismatic History of Rayy.* New York.

- Miles, G., (1984). *Numismatics, the Conquest of Iran by the Arabs and its Consequences, The History of Iran from Islam to Seljuk.* Vol. 4, from the research series of the Department of Iranian History, Cambridge University, compiled by Richard Nelson Fry, translated by Hassan Anoushe. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].

- Mitchiner, M., (1977). *Oriental Coins and their Values the World of Islam*. Sanderstead, London.

- Mostofi, H. B. A. B., (2008). *Selected History.* by: Abdul Hossein, Navai, Tehran: Amir Kabir. [In Persian].

- Pakzadian, H., (2008). *History and Chronology in the Coins of Espahbadan and Arab Rulers in Tabaristan: Review and Analysis of Dates Engraved on Tabarstan Muskets*. Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian].

- Quchani, A., (1994). "The Territory of the Rule of Abu Jam Badr bin Hasnawiyeh Based on Coins". *Journal of Archeology and History,* 8 (2) (serial number 16): 46-65. [In Persian].

- Quchani, A., (2004). *Neyshabur Coin Treasures Discovered in Ray City.* Tehran: Bina. [In Persian].

- Rezaei Baghabidi, H., (2013). *Coins of the Islamic period from the beginning to the rise of the Seljuks.* Tehran: Side. [In Persian].

- Sarfraz, A. A. & Awrzamani, F., (2010). *Iranian Coins From the Beginning to the Safavid Era.* Tehran: Organization for the study and compilation of humanities books of universities (Samt) .[In Persian].

- Shpoler, B., (1985). *History of Iran in the First Islamic Centuries*. Translated by: Maryam Mirahmadi, Tehran: Scientific and cultural. [In Persian].

- Soleimani, S., (2016). *Coin History in the local Dynasties of Iran in the 3rd and 4th Centuries A.H.*. Tehran: Berg-Nagar. [In Persian].

- Tabari, M. B. J., (1973). *Tarikh Tabari.* Translated by: Abul Qasim Payandeh, Tehran: Asatir. [In Persian].

- Treadwell, L., (2001). *Buyid Coinage: A Die Corpus*. (22- 445A.H), oxford.

- Yaqoubi, A. B. A. Y. I. C., (2003). *Tarikh Yaqoubi*. Translated by: Mohammad Ibrahim Aiti, Tehran: scientific and cultural.[In Persian].

- Zambavar, (1977). *Genealogy of Caliphs and Shahriars and the Historical Course of Islamic Events.* Translated and translated by: Mohammad Javad Mashkoor, Tehran: Khayyam bookstore.[In Persian].

- Zarin Koob, A., (1984). *The Conquest of Iran by the Arabs and its Consequences, History of Iran from Islam to Seljuk.* Vol. 4, from the Research Series of the Department of Iranian History, Cambridge University, compiled by: Richard Nelson Fry, translated by Hassan Anousheh, Tehran , Amir Kabir.[In Persian].

- http://malekmuseum.org.

- http://www.numisbids.com.